

Univerzita Pardubice

Fakulta Filozofická

K racionálnímu pojetí Komenského etiky

Zuzana Teichmanová

Diplomová práce

2017

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2014/2015

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Zuzana Teichmanová**
Osobní číslo: **H14539**
Studijní program: **N6101 Filozofie**
Studijní obor: **Filozofie**
Název tématu: **Racionalita v Komenského etice**
Zadávající katedra: **Katedra filosofie**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Diplomová práce se zaměří na racionalitu v Komenského etice. Soustředí se na tyto tematické okruhy: pojem prudentia v antické tradici, prudentia - stavitelka Světa mravního, racionální založení Komenského etiky, prudentia v kontextu s všenápravným projektem, pravidla rozumného života, prudentia v kontextu politiky. Vzhledem k tomu, že sekundární literatura k danému tématu není příliš rozsáhlá, bude se diplomová práce opírat především o analýzu primárních textů.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

COMENIUS, J. A, *Regulae vitae*, in: *Johannis Amos Comenii opera omnia* 13, 1. vyd. Praha: Academia, 1974, s. 269-284.

COMENIUS, J. A, *Comenius, Faber fortunae*, in: *Johannis Amos Comenii opera omnia* 13, 1. vyd. Praha: Academia, 1974, s. 215-265.

COMENIUS, J. A. *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, Editio princeps, Tomus I, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1966.

KOMENSKÝ, J. A, *Obecná porada o nápravě věcí lidských I-III*, Praha, Nakladatelství Svoboda, 1992.

PATOČKA, J., *Komeniologické studie I-III*, Praha, Oikymen, 1997-2003.

POPELOVÁ, Jiřina. *Etika: K historické a současné problematice mravní teorie*, 1. vydání. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1962.

RITTER, JOACHIM, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd., A-Z, Basel (Schwabe Verlag), 1971 - 2005.

VÁLKA, JOSEF, *Komenského sociální a politické myšlení v Konzultaci*, in: *týž, Husitství na Moravě. Náboženská snášenlivost. Jan Amos Komenský*, Brno 2005, str. 307-323.

VĚRA SOUDILOVÁ, *Komenského Mundus moralis*. In: *Po cestách naléhavosti myšlení*, Praha, 1993, s. 50-64.

VĚRA SOUDILOVÁ, *K systému etických kategorií J. A. Komenského*. *Studia Comeniana et historica*, 17 (1987) s. 40-57.

Vedoucí diplomové práce:

PhDr. Věra Schifferová, CSc.
Katedra filosofie

Datum zadání diplomové práce:

30. dubna 2015

Termín odevzdání diplomové práce:

31. března 2016

prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.
děkan

 Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
532 10 Pardubice, Studentská 84

L.S.

Mgr. Tomáš Hejduk, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 1. listopadu 2015

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne.....

Zuzana Teichmanová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Věře Schifferové, CSc. za ochotnou a laskavou pomoc při vedení mé diplomové práce, za cenné rady a připomínky, které mi poskytla.

Také bych ráda poděkovala svým rodičům, kteří mne po celou dobu studia finančně i psychicky podporovali.

ANOTACE

Diplomová práce je věnována racionálnímu pojetí Komenského etiky. Zaměřuje se zejména na termín *prudentia* (rozumnost, též rozvážnost, obezřetnost, státnická moudrost). *Prudentia* je u Komenského „stavitelka“ (*architectrix*) světa mravního (*mundus moralis*).

Jelikož se člověk snadno nechá svést na scestí, musí být podle Komenského veden rozumností, aby překonal všechny nepříznivé nástrahy. Komenský rozumnost vyžaduje ve všech oborech lidského jednání, ať už se jedná o ovládání sebe sama nebo ovládání druhých, či rozumného řízení celého království.

Komenského etické myšlení vychází především z Písma, z antické filosofie, zejména Aristotela a stoiků, zvláště Seneky.

KLÍČOVÁ SLOVA

etika, rozumnost, moudrost, sebeovládání

TITLE

Rational Conception of Comenius' Ethics

ANOTATION

The diploma thesis is dedicated to the rational conception of Comenius' ethics. It focuses mainly on the term *prudentia* (rationality, prudence or wisdom of statesman). *Prudentia* is for Comenius the "architect" of the world of morality (*mundus moralis*).

Since man is easily led astray, he has to, according to Comenius, be guided by reason to overcome all the bad pitfalls. Comenius requires *prudentia* in all fields of human action, whether it is control of oneself or control of the others, or the rational ruling of the whole kingdom.

Comenius' ethical thinking is based primarily on Scripture, ancient philosophy, especially Aristotle and Stoics, mainly Seneca.

KEYWORDS

ethics, rationality, wisdom, self-control

Obsah

ÚVOD.....	9
1. O Světě mravním.....	10
2. Prudentia a sapientia.....	14
3. O stavitelce světa mravního.....	18
4. Pravidla rozumného života	21
5. Cíle mravního jednání a prostředky k jejich dosažení.....	26
6. Pojetí ctností	30
7. Struktura <i>Světa mravního</i>	39
7.1 Etika - rozumnost ovládání sebe samého	39
7.2 Symbiotika - rozumnost při řízení sebe samého i jiného	42
7.3 Ekonomika – rozumnost při ovládání jiných lidí	44
7.4 Scholastika - rozumnost při řízení školství ve státě	46
7.5 Politika - rozumnost při řízení obce	48
7.6 Monarchika – rozumnost při řízení království	50
8. Prudentia v kontextu s všenápravným projektem.....	52
9. ZÁVĚR.....	56
Použitá literatura	58

ÚVOD

Práce je zaměřena na racionální pojetí Komenského etiky. Převážně vychází z *Obecné porady o nápravě věcí lidských (De rerum humanarum emendatione econsultatio catholica)*. V tomto díle je Komenského pojetí etiky pojednáno nejobsáhleji – konkrétně v šesté části *Pansofie – Světe mravním (Mundus moralis)*.

Práce se soustřeďuje zejména na kategorii rozumnosti (*prudentia*), jež je stavitelkou Komenského etického systému. Pojem *prudentia* lze přeložit hned několika ekvivalenty jako je např. uvážlivost, rozvážnost, obezřelost, prozíravost, nejčastěji se však překládá jako rozumnost, proto bude práce převážně pracovat s tímto termínem.

Stejně jako ve všech Komenského dílech, jsou v etickém systému patrné hluboko sahající křesťanské kořeny. Komenský se často odvolává na Písmo, tudíž o člověku smýšlí jako o obrazu Božím (*imago Dei*), což znamená, že každá lidská bytost je účastna téže přirozenosti. Tato myšlenka je pro jeho etiku stěžejní. Poznamenejme, že Komenského etický systém je také silně ovlivněn antikou (nejvíce Aristotelovými myšlenkami), a také stoicismem, zejména Senekou.

V práci je nejprve analyzována stavitelka světa mravního: *prudentia*. Je to z toho důvodu, aby se objasnilo, co tento termín přesně znamená a jak etický systém činí racionálním. Poté práce postupně objasňuje Komenského etický systém. Jsou představena pravidla rozumného života; cíle mravního jednání a prostředky, jak jich dosáhnout; dále jsou rozebrány ctnosti a jejich role v tomto systému; poté je představena struktura světa mravního, čili to, jakou rozumnost hraje roli v lidských záležitostech. V závěru práce je věnována pozornost Komenského všenápravnému projektu, který je založen na šíření rozumového světla. Cílem práce je zhodnotit, na kolik je Komenského etika racionální, jaké jsou důvody, že právě rozumnost je pro jeho uplatňování nejpotřebnější, a také to, zda by Komenského etický systém mohl obstát i v dnešní době.

1. O Světě mravním

Ve *Světě mravním* (*Mundus moralis*) *Pansofie* – tj. třetí části *Obecné porady o nápravě věcí lidských* je Komenského etika pojednána nejobsáhleji. Věra Soudilová ve stati *Komenského Mundus moralis* upozorňuje, že *Mundus moralis* ovšem nepojednává jen o etice, ale také o dalších otázkách týkající se státovědy, pedagogiky, o otázkách irénických, filosoficko-antropologických, apod.¹

Na Komenského etiku mělo vliv několik filosofických proudů. Přehled o nich podává V. Soudilová: „Máme-li určit, které zdroje z bohaté škály Komenského duchovní inspirace ovlivnily jeho svět mravní, budou to nepochybně dva velké proudy: antická sókratovská linie ústící v Aristotelovi a stoicismu, zvláště Senekovi, a biblická tradice, a to jednak v bezprostředním působení především evangelií a Pavla z Tarsu a jednak prostřednictvím reformovaného křesťanství.“²

Komenského etický systém se opírá o myšlenku, že člověk je obraz Boží (*imago Dei*). Každá lidská bytost je obdařena stejnou přirozeností: „Základem světa mravního nechť je totožnost čili stejnost lidské přirozenosti, jež požaduje, aby všichni lidé žili lidsky a nikoli tupě jako zvířata. To nastane tehdy, jestliže se všichni lidé, ať už každý žije v jakémkoli postavení nebo podmínkách, naučí rozumně uvažovat.“³

Krátce připomeňme, co v *Pansofii Obecné porady* lidská přirozenost znamená. Podle Komenského vznešenou lidskou přirozenost tvoří "věci lidské" (*res humanae*). Jsou to věci, které neodlučitelně patří k lidské přirozenosti. Komenský těmito věcmi míní filosofii, náboženství a politiku. Filosofie pochází z rozumu, politika z vůle, zbožnost a náboženství z výkonných schopností.⁴

Rozum, vůle a výkonné schopnosti člověku napomáhají rozeznávat pravdu od lži. Rozum touží poznat pravdu a vyhýbat se omylům, vůle člověka pudí k dobru a odpuzuje od zlého, a výkonné schopnosti napomáhají člověku dokázat vše, co chápe a co chce.⁵ Filosofie se tedy pídí za světlem rozumu, politika se snaží udržet mír mezi lidmi a náboženství se snaží přimět každého člověka k víře v Boha.⁶ Tyto tři atributy jsou vlastní

¹ SOUDILOVÁ, V. *Komenského Mundus moralis*. In: Týž, *Po cestách naléhavosti myšlení*. Praha, 1993, s. 51.

² Tamtéž, s. 54.

³ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. I. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II. Praha: Svoboda, 1992, s. 247.

⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Panegersia*, kap. IX, § 16.. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I. Praha: Svoboda, 1992, s. 82.

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž, § 24, s. 83-84.

všem lidem. Jsou základem každého správného uvažování, každého ušlechtilého chtění a každého účinného jednání – jimi je člověk "*imago Dei*."⁷

Komenský si přeje, abychom se všichni těmito atributy řídili, neboť pak by mohla existovat mezi lidmi shoda, svornost a mír: „Tím je dáno to, že cokoli všichni vnímají od přirozenosti stejně, musí být správné, po čem všichni od přirozenosti stejně dychtí, je nepochybně dobré, a k čemu mají všichni svou přirozeností poskytnuté nástroje, to je nepochybně možné.“⁸

Komenský opakovaně zdůrazňoval, že člověk je schopen jednat morálně správně, neboť, za prvé, Bůh vybavil člověka svědomím, jež jako ustavičné a nejnítěnější varování vede člověka k dobru a ukazuje mu prostředky na cestě k němu. Za druhé, poskytl člověku stále příklady jiných stvoření, která sice konají vše z přirozeného puzení, ovšem vždy účelně. Člověk se má těchto pokynů snažit držet a napodobovat jejich způsoby (např. mravence a jejich pracovní píli, včely, ale také rostliny či zrníčka prachu). Takové příklady člověka obohacují a díky nim se stává moudrým. Za třetí, Bůh sám člověka napomíná svým slovem.⁹

V úvodu bylo zmíněno, že *svět mravní* je šestým pansofickým světem *Obecné porady*. Soustavu *Pansofie* celkem tvoří osm světů, z nichž jeden je hypotetický (*svět možný*), a ostatní jsou reálné. Soustava *Pansofie* se nese v duchu stupňovitosti veškerenstva. Je tvořená etapami sestupu od největší záře až do největší temnoty a vzestupu zpět k božskému prazdroji.

Těchto osm gradů je sestaveno po vzoru novoplatónského emanačního schématu, které však Komenský pojímá jiným způsobem. Jan Patočka ve studii *O významu Všeobecné porady* toto zvláštní Komenského pojetí vysvětluje: „V Komenského pojetí ars (která se ovšem nepojímá v estetickém smyslu) je tvůrčí úloha člověka podtržena takovým způsobem, jako do té doby nikde, přestože, či spíše protože český filosof člověka neizoluje od světa, od jeho celku, od jeho původu – přestože mu východiskem nikdy není izolovaný člověk nebo dokonce lidská mysl, nýbrž universální harmonie.“¹⁰

Komenský tedy do novoplatónského emanačního schématu zapojuje člověka jakožto bytost aktivní, která teprve dovršuje smysl světa. Bez člověka není svět dokonalý. Komenský tak na rozdíl od novoplatónského pojetí umožňuje návrat k původní božské jednotě

⁷ Tamtéž, § 16.

⁸ Tamtéž, § 17.

⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. I, cit. d., s. 190.

¹⁰ PATOČKA, J. *O významu všeobecné porady*. In: Týž, *Komeniologické studie*, díl II. Praha: Oikoymenh, 1998, s. 133. *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 10.

a harmonii prostřednictvím lidského úsilí. Tím také poskytuje útěchu v těžkých dobách, v nichž se lidstvo právě nacházelo.¹¹

Komenský v *Pansofii* představil osm pansofických světů (gradů): Prvním stupněm je *Svět možný* (*Mundus possibilis*). Tento svět je základem celé *Pansofie*. „Je to úplná a dobře uspořádaná soustava myšlenek, totiž všeho, co si zdravá mysl může jasně představit, zdravě žádat a bezpečně vykonat. Je zřízena v mysli proto, aby člověk mohl rozhodovat o všem, cokoli se mu naskytne, rozhlíží-li se mimo sebe, zda je to rozumné, zda žádoucí a zda vykonatelné.“¹² Na *Svět možný* navazují tři reálné světy, které stvořil Bůh: *Svět pravzorový* neboli *ideový* (*Mundus archetypus*) - má za stavitelku věčnou bytnost, která sama sebe uskutečňuje; druhý, *Svět andělský* (*Mundus angelicus*), jenž je tvořen andělskými bytostmi, které byly stvořeny Bohem nemateriálně podle věčných idejí; třetí je svět stvořený v čase – *Svět hmotný* (*Mundus materialis*), ve kterém nalezneme všechny viditelné, hmotné věci. Stavitelkou tohoto světa je podle Komenského přirozenost (*natura*), díky které vše vzniká a existuje.

Výše zmíněné světy mají sestupný charakter. Následující světy mají charakter vzestupný, čili člověk se přes tyto světy snaží navrátit k původní božské jednotě. Jakýmsi odrazovým můstkem je *Svět lidské dovednosti* (*Mundus artificialis*), jehož stavitelkou je dovednost (*ars*). Člověk v tomto světě napodobuje Boha - tvoří věci a ovládá je tak, jak potřebuje, aby mu sloužily.

Šestým, tedy již vzestupným gradem je *Svět mravní* (*Mundus moralis*), jehož stavitelkou je rozumnost (*prudentia*). *Svět mravní* pohlíží na člověka z perspektivy vyššího stupně a důstojenství – jím je umění řídit sebe samého. Jak jsme výše zmínili, člověk je jedinou bytostí, jež byla stvořena k obrazu Božímu (byla obdařena rozumem a svobodnou vůlí).¹³

V *Cestě světla* Komenský uvádí, že jedinou další rozumnou bytostí, kterou Bůh stvořil ke svému obrazu, jsou andělé. Ti jsou oproti člověku jednoduchou, duchovní bytostí, jež byla stvořena v celé své dokonalosti a nemusí se tudíž nikam posouvat. Člověk je na rozdíl od andělů bytost velmi složitá, oděná masem – bytost, která se účastí v Boží milosti teprve postupně přibližuje Bohu.¹⁴

¹¹ PATOČKA, J. *Komenského Všeobecná porada*, In: Týž, *Komeniologické studie*, díl III. Praha: Oikoymenh, 2003, s. 540. *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 11.

¹² KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. I, § 1, cit. d., s. 171.

¹³ Gn 1,26-27.

¹⁴ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Cesta světla dosud vyhledaná a i nadále vyhledávaná to jest promyšlené pátrání jak v bližícím se soumraku světa úspěšně šířit světlo rozumu, moudrost, po všech myslích všech lidí a po všech národech*. Praha: SPN, 1961, kap. I, § 7, s. 22.

Po *Světě mravním* následuje *Svět duchovní* (*Mundus spiritualis*), jehož stavitelkou je náboženství. Tento svět je založen na vztahu člověka s Bohem, ke kterému se člověk snaží přiblížit.

Posledním, a zároveň nejvyšším pansofickým světem je *Svět věčný* (*Mundus aeternus*). Tento svět tvoří sám Bůh, nikoliv člověk. Je to naprostý vrchol Boží moudrosti.

Rozumnost je základem struktury *Mundus moralis*. Tento pansofický stupeň je rozdělen podle rozumnosti z hlediska úrovně společenského uspořádání do šesti částí: První je *Etika* – rozumnost při ovládání sebe samého; druhá *Symbiotika* – rozumnost při řízení sebe samého a jiného; třetí je *Ekonomika* – rozumnost při ovládání jiných lidí, sloučených do nějakých společenství, především v rodině; další je *Scholastika* – rozumnost při řízení školství ve státě; pátou je *Politika* – rozumnost při řízení obce; poslední částí je *Basilika* čili *Monarchika* – rozumnost při řízení království.¹⁵

¹⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. I, cit. d., s. 187.

2. Prudentia a sapientia

Cílem této kapitoly je vysvětlit rozdílnost mezi pojmy *prudentia* a *sapientia*. Na základě této rozdílnosti se objasní, co *prudentia* (stavitelka *světa mravního*) pro Komenského znamená a jakou hraje roli v lidském jednání. Tím se také objasní, proč je Komenského pojetí etiky racionální.

Nejprve zdůrazněme, že termín *prudentia* nelze přeložit pouze jedním odpovídajícím termínem. Pro jeho překlad se jich hodí hned několik: znalost, zkušenost, rozvážnost, opatrnost, probudilost, prozíravost, promyšlenost či uměřenost.¹⁶ Překladatelé Komenského děl si z těchto termínů volí takový, který nejlépe vyhovuje tomu či onomu myšlenkovému kontextu. Nejstálenějším termínem je *rozumnost*, často se používá i *rozvážnost*.

V této diplomové práci budeme převážně pracovat s pojmem *rozumnost*, a to ze dvou důvodů: za prvé, v překladech je tohoto ekvivalentu užíváno nejčastěji, a za druhé, *rozumnost* se nejlépe hodí do kontextu myšlenek týkajících se Komenského etiky.

Komenský v *Mundus moralis* definuje termín *prudentia* jako „umění pečovat o klid svůj i ostatních pomocí užití určitých prostředků a užívat těchto prostředků náležitým způsobem.“¹⁷ Nejvyšším cílem *prudētiaē moralis* je to, aby se "věci lidské" (náboženství, filosofie, politika) nalézaly ve stavu pokojného klidu, a aby se tak každý bezpečně těšil ze svého štěstí.¹⁸ Nejvyšším prostředkem k tomuto nejvyššímu cíli je požadavek, aby se každý držel v patřičných mezích a dovedl správně nakládat se sebou samým i s ostatní lidmi.

Výše zmíněná stručná definice pojmu *prudentia* nám v této kapitole prozatím postačí. V této kapitole je stěžejní poukázat na to, že Komenský pracuje jak s termínem *prudentia*, tak i s termínem *sapientia*. Je mnohdy velmi problematické obsah těchto pojmů od sebe odlišit, protože se navzájem doplňují a často i překrývají. Komenský na žádném místě *Obecné porady* přímo nevysvětluje, jaký je mezi nimi rozdíl, proto se na něj podrobněji zaměříme.

Odpověď na otázku, v čem se tyto dva pojmy liší, můžeme najít u Aristotela. Aristotelés v *Etice Nikomachově* rozlišuje dvě intelektuální ctnosti – σοφία (v latinském znění *sapientia*) a φρόνησις (v latinském znění *prudentia*).

¹⁶ KÁBRT, Jan. *Latinsko-český slovník*. 3., uprav. vyd. Praha: SPN, 1991. Střední slovníky jednostranné (Státní pedagogické nakladatelství), s. 348.

¹⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, § 1, cit. d., s. 190.

¹⁸ Tamtéž, s. 191.

Antonín Kříž k překladu Aristotelova spisu *O duši*, připojil slovník, v němž podal definici těchto pojmů:

Moudrost (σοφία) je nejvyšší stupeň vědění. Je rozuměním a věděním, intuitivním poznáním principů a přesným vědeckým myšlením. Je věděním ve vlastním slova smyslu a zabývá se na rozdíl od ostatních věd nevyššími principy, které jiné vědy nejsou schopny zaostřit. Σοφία vrcholí v poznání nejvyššího, absolutního dobra. Σοφία pro Aristotela znamená znalost všech i posledních příčin bytí. Moudrý člověk (σοφός) znamená pro Aristotela již vzdělaného muže, který díky svým bádáním dospěl k rozumění posledních příčin, tj. je pravým filosofem, metafyzikem a teologem.¹⁹

Rozumnost (φρόνησις) představuje pro Aristotela rozumovou zdatnost, rozumné myšlení a praktickou moudrost. Rozumnost je znakem člověka, který je schopen správně uvažovat o tom, co je pro něho dobré a prospěšné. Takový člověk rozlišuje mezi tím, co se konat má a co nemá. Aristotelés mluví o rozumnosti i u zvířat. U nich se však jedná o rozumnost bez učenlivosti. Není to rozumnost ve vlastním slova smyslu jako u člověka, neboť zvířata nemají souzení a usuzování, nepředstavují si vzdálený cíl své činnosti, nýbrž jen konkrétně to, co konají pro svoji záchovu.²⁰

Těmito pojmy se zabývá např. i William Barclay, který tvrdí: „Rozdíl mezi *sofia* a *fronésis* je ten, že *sofia* je teoretická a *fronésis* praktická. *Sofia* má co do činění s myslí a myšlenkami člověka; *fronésis* má co do činění s životem, jeho vedením a jednáním.“²¹ Barclay jako příklad uvádí Augustinův názor, že *sofia* se týká poznání věcí věčných. Barclay připomíná podobný názor i Cicerona, jenž tvrdí, že *sofia* se týká poznání věcí věčných i božských. *Fronésis* je pro Aristotela ctnost, díky níž člověk může dojít k moudrému rozhodnutí o věci, které se nazývají dobrem a zlem ve vztahu ke štěstí.²² Podle Barclayho je *fronésis* pro Platóna dispozicí mysli, pomocí níž bychom měli posoudit, co je třeba udělat.²³

Barclay míní, že člověk, který vládne jen uměním *sofia*, nežije naplněným životem. Je takřikajíc uzamčen do svých studií a pohřben do svých knih. Podobně člověk, který zase oplývá pouze rozvážností (*prudentia*), je příliš zaneprázdňen praktickými starostmi života,

¹⁹ KŘÍŽ, A. – *K některým Aristotelovým pojmům* – slovníček orig. jako dodatek k překladu Aristotelés *O duši* 1942, s. 27.

²⁰ Tamtéž, s. 39.

²¹ BARCLAY, William. In Týž: *New Testament words*, Westminster John Knox Press, 1964, s. 259.

²² Tamtéž.

²³ Tamtéž.

²³ Tamtéž, s. 260.

že ani nemá čas se zabývat věcmi lidskými (politikou, teologií, filosofií), což z něj též činí člověka neúplného.²⁴

Opravdu moudrý člověk má tedy obojí – jak teoretické, tak praktické vědění, neboť – „velká vize biblických myšlenek je vize úplného člověka, který je moudrý ve věcech věčnosti a efektivní ve věcech času.“²⁵ S touto myšlenkou by se mohl ztotožňovat i Komenský.

Ukázali jsme, že termíny *prudentia* a *sapientia* sahají svými kořeny k aristotelské etice, která rozlišuje teoretické a praktické myšlení. Komenský často z aristotelské etiky vychází. Např. stejně jako Aristotelés, považuje etiku za jakýsi druh politiky – etika je etikou pro občany a předpokládá život v obci a občanské vztahy.²⁶

Aristotelés považuje za přirozené to, že člověk žije v obci: Člověk je od přírody tvorem společenským (ζῷον πολιτικόν). Tak jako oko nemůže být okem mimo organismus, tak nemůže být ani člověk člověkem mimo společnost. Tudíž i stát je útvarem přirozeným, přírodou daným, nikoliv vytvořený společenskou smlouvou, jako to v raném novověku vykládal např. Hobbes.²⁷

V této aristotelské linii se ubírá i Komenský, jenž etiku chápe jako vědu praktickou, jejímž předmětem je hledat nejvyšší dobro jakožto účel lidského snažení. K dosažení tohoto cíle stanovil jednotlivé ctnosti jako prostředky vedoucí k tomuto účelu.

Podobně jako u Komenského, kde je cílem *prudentiae* poklidný a šťastný život člověka, je i u Aristotela cílem člověka *eudaimonia* (blaženost), jež spočívá v duševní činnosti shodné s rozumem. Tato činnost je mravní dokonalostí.²⁸ Blaženosti nemůže dosáhnout nikdo, kdo neužívá rozumu. Blaženost je pro Aristotela nejvyšší dobro, které chceme pro ně samo a ne pro nic jiného. Abychom se stali blaženými, musíme být ctnostní, spravedliví a dobří. Podle Aristotela blažený člověk je ten, který koná dobro. Aristotelská etika hledá tedy nejvyšší blaho pro jednotlivce, politika pak nejvyšší blaho pro obec, proto jsou těsně spjatý.²⁹

Krátce k tomu poznamenejme, že Komenský stejně jako někteří jeho současníci např. Johann Heinrich Alsted, k němuž měl jako ke svému učiteli velmi blízko, tvoří zcela nové odborné termíny, nebo užívá termínů starších, kterým však dává jiný význam. Komenský

²⁵ Tamtéž.

²⁶ ARISTOTELÉS. *Politika*. 2. vyd. Praha: Rezek, 1998, s. 10.

²⁷ TRETERA, I. *Nástin dějin evropského myšlení*, 5. vydání. Praha: Paseka, 1999, s. 95.

²⁸ ARISTOTELÉS. *Etika Nikomachova*. Přel. Antonín Kříž. Praha: Laichter, 1937, 1098b.

²⁹ Tamtéž.

např. přejímá termín *scholastika*, jehož původní význam je volný čas (σχολή) věnovaný studiu. Komenský ovšem scholastiku chápe v doslovném významu jako schopnost a způsob organizovat školu a školy. Dále přejímá např. pojem *politika*, který obvykle označoval občanská konání. Alsted i Komenský její význam zužují s ohledem na další termín basilika (od řeckého βασιλεύς, tj. král) čili monarchika (μόνος ἄρχεών, tj. jediný vládoucí).³⁰

Zaměřme nyní opět pozornost k tomu, jak je pojem *prudentia* překládán do češtiny. V úvodu bylo zmíněno, že nelze nalézt pro překlad tohoto pojmu jen jeden ekvivalent, který by zcela odpovídal jejímu významu. Překladatel *Světa mravního* Jiří Hejlek si pro jeho překlad vybírá *rozumnost*. Tento překlad se hodí do kontextu Komenského myšlenek ve *Světě mravním* asi nejlépe. Dalo by se ještě uvažovat o pojmu rozvážnosti.

Krátce ještě poznamenejme, že Komenský ve svých jiných dílech termín *prudentia* blíže vymezuje také různými adjektivy, např. ve spisu *Jednoho jest potřebí* (*Unum necessarium*) hovoří o rozumnosti jako o obecné obezřetnosti,³¹ či v *Cestě světla*, doplňuje zpřesňující přívlastek světlo rozumu.³²

Závěrem ještě shrňme, že pojem *prudentia* (myšlení zaměřené k praxi) jde ruku v ruce s pojmem *sapientia* (myšlení setrvávající v oboru teorie). *Prudentia* je schopnost činit správná rozhodnutí – ovlivňuje jednání a uvažování člověka za účelem, aby člověk žil poklidným, spokojeným životem. *Sapientia* naopak představuje spíše vrcholnou znalost života, která člověku pomáhá přibližovat se k Bohu. Tyto termíny s největší pravděpodobností sahají svými kořeny k Aristotelovi, z jehož myšlenek o etice Komenský mnohdy čerpá.

³⁰ SOUDILOVÁ, V. *Pansofia – Svět mravní – komentář*, cit. vyd., s. 250.

³¹ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*. Přeložil Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ. V Praze: Nákladem Jana Laichtera, 1920. Otázky a názory (Jan Laichter), kn. 50., s. 60.

³² KOMENSKÝ, *Cesta světla*, cit. d., kap. VIII, § 8, s. 51.

3. O stavitelce světa mravního

Prudentia humana je pro Komenského stavitelkou *Světa mravního*. Jak bylo výše uvedeno, jejím nejvyšším cílem je to, aby všechny "věci lidské" (filosofie, politika, náboženství) byly ve stavu pokojného klidu a aby každá lidská bytost žila spokojeným a poklidným životem. Komenský v *Obecné poradě* popisuje její projevy a udílí rady, jak by člověk měl s tímto darem správně zacházet.

Komenský hovoří o tom, že podstata mravní rozvážnosti spočívá v užívání sebe samého, napodobování, ovládání sebe samého i jiných. Užíváním sebe samého Komenský míní vnitřní schopnosti člověka, které chrání a uchovávají jeho vznešenou důstojnost (chrání jej před poklesnutím na nižší úroveň otročících bytostí). Hovoříme zde o schopnostech rozumu, řeči, vůle, citů apod.³³

Co se týká napodobování, Komenský má na mysli napodobení dokonalé uspořádanosti, která je podobná Boží dovednosti. Cílem napodobování je, aby mravní konání bylo dokonale uspořádáno. Komenský tvrdí, že lidská bytost potřebuje ve svém jednání pomocnou ruku Boží. To, co bylo stvořeno Bohem, nám tak má poskytovat příklady rozumnosti. Tyto příklady spatřujeme v samotné přírodě (živly, stromy, jakýkoli živočich, ale i lidské tělo apod.). Komenský ve *Světě lidské dovednosti* často hovoří o tom, že lidské vynálezy nejsou nic jiného, než napodobení přírody.³⁴

Ovládání je potřebné k tomu, abychom nepodnikali nic bez rozmyslu a vše konali s rozvahou. Sebeovládání a ovládání jiných lidí bude více rozebráno v následujících kapitolách.

Prudentia má trojí účel: Za prvé, Komenský žádá, aby žádný člověk nebyl zbytečný a vždy byl k užítku; za druhé, aby vše, co koná, konal uspořádaně, neboť je příkladem Boží dovednosti; a za třetí, aby tento příklad dováděl postupně k dokonalosti.³⁵

Komenský uvádí rozumnost do vztahu s metafyzickými kategoriemi (akcidenty). Vojtěch Balík a Věra Schifferová v díle *Trinitární pansofická metafyzika Jana Amose Komenského* zdůrazňují, že Komenský se snažil všechny komponenty myšlení sevřít do metafyzického rámce, což platí i pro jeho etiku.³⁶

³³ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, cit. d., s. 191.

³⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět lidské dovednosti*, kap. I, In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II. Praha: Svoboda, 1992, s. 21.

³⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, § 1, cit. d., s. 191.

³⁶ SCHIFFEROVÁ, Věra a Vojtěch BALÍK. *Trinitární pansofická metafyzika Jana Amose Komenského*. In: *Jan Amos Komenský, Spisy o první filosofii*. Praha: OIKOYMENH, 2017, s. 7. (v tisku).

Komenský je ve své koncepci metafyzických kategorií nejvíce ovlivněn aristotelismem, jenž interpretuje v křesťanském rámci. Vlivu Aristotela na Komenského si povšiml také Jan Patočka (nejen on), který poukázal na to, že Komenský vstoupil na reformované akademii v Herbornu a na univerzitě v Heidelbergu do ovzduší obnovovaného aristotelismu, kde se naučil myslet v aristotelských kategoriích, aniž by ovšem aristotelské kategorii podlehl.³⁷ Komenský Aristotelovu nauku o kategoriích ovšem přetvářel v duchu křesťanského novoplatonismu a triadismu.³⁸

Komenský akcidenty odvodil z transcendentálií – jedno (*unum*), pravdivé (*verum*), dobré (*bonum*). Z jednoho pochází akcidenty: místo, čas, kvantita; z pravdivého pochází kvalita, činnost a trpnost; z dobrého vzniká řád, užitek a láska.³⁹

Komenský Aristotelovu kategoriální desku obměnil a rozlišil devatero primárních akcidentů: čas (*tempus*), místo (*locus*), kvantita (*quantitas*), kvalita (*qualitas*), činnost (*actio*), trpnost (*passio*), řád (*ordo*), užitek (*usus*), láska (*amor*). Aristotelés mezi akcidenty ještě navíc zařazuje podstatu (substanci), kterou Komenský vynechává, aby zachoval jeho oblíbený triadismus. Jaromír Červenka měl za to, že Komenský nechtěl porušit nauku o 3x3 akcidentech a devítku kategorií změnit na desítku.⁴⁰

Pro naše téma je ovšem významná souvislost metafyzických kategorií s etickou tematikou. Komenský jí explicitně věnoval pozornost v *Mundus moralis*:

- 1) ČAS - když je člověk rozumný, tak je i šťastný.
- 2) MÍSTO - kdekoli člověk se nachází, má být rozumnost jeho stálým průvodcem.
- 3) KVANTITA - rozvážnost čili rozumnost tkví v tom, že si člověk pečlivě vybírá jen pár věcí, na které se bude soustředit. Nepouští se zbytečně do všeho najednou.
- 4) KVALITA - jedinou stálou formou rozumnosti je předvídat dobro a prostředky k jeho dosažení. Rozvážný člověk vždy nejprve uváží to, co chce udělat. Je důležité si vybrat to, co je do budoucna potřebné a dobré.
- 5) ČINNOST - rozumnost se projevuje více v konání, než ve vědění. Není obtížné vědět, co se má dělat, ale obtížné to činit. Cílem rozumnosti je vyhýbat se životním nepříjemnostem a prostředkem k tomu je tak nepřetržité konání.
- 6) TRPNOST - každý rozumný člověk se spíše obává, než doufá, jelikož omyly mají nekonečně mnoho podob, a proto se může přihodit více zlého než dobrého. To, co je správné, má jen jednu podobu.

³⁷ Tamtéž, s. 8., srov. J. Patočka, *Mezihra na prahu moderní vědy*, str. 137.

³⁸ Tamtéž, s. 10.

³⁹ Tamtéž, s. 365.

⁴⁰ Tamtéž, s. 86.

- 7) ŘÁD - pro Komenského jeden z nejdůležitějších prvků tvořící mír mezi lidmi, a taktéž naprostá nezbytnost, která napomáhá vyniknout obrazu Božímu. Rozumné je konat věci postupně čili uspořádaně, jinak naše konání postrádá smysl.
- 8) UŽITEK - rozumné je jen to, co je i užitečné, čili to, co je dobré. *Prudentia* se vyhýbá neužitečným a zlým věcem.
- 9) LÁSKA – ta je koncem každého záměru a konání, což je rozumnosti vlastní.⁴¹

Komenský dále zkoumá, odkud mravní rozumnost pochází, jak se získává a jak se jí učíme. Učíme se jí pomocí často opakovaných pokusů, a jelikož je náš život krátký, pomáhá nám v našich znalostech historie, která připomíná různé události z dob minulých. Nejčastěji se poučíme z vlastních chyb, anebo také z chyb druhých lidí. Komenský vysvětluje, že omyly rozumnost obohacují. Z omylů můžeme načerpat nové zkušenosti, tudíž se v budoucnu znovu nemýlíme. Poznamenejme, že chytrý, latinsky *versutus* (od slova *versatus*), znamená obračející se – člověk se odvrací od chyb. Dále *calelidus* (mozolnatý) – to je člověk, který se dostává k poznání přes četné mozoly. Komenský proto tvrdí: „Moudrý se může od hloupého něčemu přiučit, zatímco hloupý se od moudrého nenaučí ničemu.“⁴²

Vysvětlili jsme, že *prudentia* je stavitelkou světa mravního. Je to dovednost a zároveň činnost, která pečuje o klidný život člověka. Stará se tedy o poklidný chod věcí lidských (filosofie, náboženství, politika). Podstata mravní rozvážnosti tkví v užívání sebe samého, napodobování, ovládání sebe samého i jiných. Účelem rozumnosti je to, aby žádný člověk nebyl zbytečný, vše konal uspořádaně a vše dováděl k dokonalosti. Komenský se pravidla rozumnosti pokusil založit na akcidentech, jimiž jsou: čas, místo, kvantita, kvalita, činnost, trpnost, řád a užitek, láska. Rozumnosti se učíme během života, kdy se poučujeme z chyb vlastních i druhých lidí, nebo se jí učíme pomocí často opakovaných pokusů. Komenský na rozumnosti staví různá všeobecná pravidla, jimiž by se měl člověk řídit. Toto téma rozebere následující kapitola.

⁴¹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, cit. d., s. 192.

⁴² Tamtéž, §3, s. 194.

4. Pravidla rozumného života

Komenský ve svých dílech, zejména ve *Světě mravním v Obecné poradě*, často vyslovuje různá všeobecná pravidla rozumnosti, jimiž by se měl každý rozumný člověk řídit. Jejich účelem je naučit člověka vyhýbat se omylům a konat rozumné, smysluplné činy.

Nejprve se zaměříme na pravidla rozumného života v *Mundus moralis*. Komenský doporučuje následující pravidla rozumného života:

- nepouštět se do žádné činnosti bez rozmyslu,
- zdržovat se úsudku o věcech, které jsme prozatím dostatečně nepoznali,
- nečinit rozhodnutí bez prospěšného cíle,
- žádný cíl nekonat bez ověřených a spolehlivých prostředků,
- nikdy nedělat to, o čem pochybujeme, zda je dobré,
- umět se soustředit na vhodné příležitosti a patřičně jich využít,
- rozumný člověk má být schopen se poučit z příkladů druhých,
- znakem rozumnosti je umění zmírňovat opačné opačným (chlad mírnit teplem apod.),
- rozumné je zachovávat si přízeň ostatních lidí - je krajně nevhodné někoho klamat,
- rozvážný člověk musí být schopen rozeznat, komu, kdy, do jaké míry a kolik náleží (seno krávi, cukr papouškovi),
- být schopen přizpůsobit ctnosti osobním, místním a časovým podmínkám,
- *prudentia* doporučuje člověku neříkat druhému pokaždé pravdu, ale pouze to, co je prospěšné,⁴³
- být schopen předvídat důsledky jednání, umět předcházet zlu, zjednávat dobro a také poslouchat člověka, který nás k takovému činu nabádá,
- to, co je přednější, dělat předně, a vyvíjet to, co je důležitější a prospěšnější,
- rozumnost také znamená: "lepší méně než více" (vždy je lepší táhnout břemeno menší, než větší),
- nikdy nesrovnávat přítomné osoby (vzbuzuje to nenávist).⁴⁴

Další všeobecná pravidla rozumnosti můžeme nalézt např. i ve spisu *Jednoho jest potřebí* (*Unum necessarium*). Komenský zde uvádí, že klidný život může mít jen ten, kdo se od všech zbytečných věcí, které pozemský život nabízí. Vzápětí tak vyslovuje jedny

⁴³ Neznamená to ovšem, že nám je dovoleno lhát. Máme možnost o pravdě jednoduše nemluvit. Někdy je klamání nutné – např. lékař klame nemocného, kormidelník lodníky, apod.

⁴⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, cit. d., s. 194 – 196.

z nejhlavnějších pravidel rozumnosti, kterými by se měla každá lidská bytost řídit, chce-li se vyhnout chaotickému labyrintu:

- 1) Nečekej na jiné s věcí, která ti byla svěřena, a jednej sám. Po Bohu se nespolehej více na jiného člověka než na sebe.
- 2) Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek.
- 3) Cokoli děláš, dělej vážně, aby to přineslo užitek.⁴⁵

Hlavním tématem spisu *Jednoho jest potřebí*, jak už název napovídá, je otázka, co je potřebné a co nepotřebné pro lidský život. Komenský hovoří o tom, že základem i vrcholem veškeré lidské moudrosti je to, aby člověk dovedl odlišit potřebné věci z nepotřebných a škodlivých.⁴⁶

Komenský upozorňuje, že je velmi obtížné rozpoznat, co je potřebné a co nikoli. Obezřetnost se ve světě plném nejzmatenějších labyrintů stala nesnadnou záležitostí. Mezi další všeobecná pravidla tak Komenský zařazuje: „Ničeho pod nebem není člověku tak potřebí, jako aby věděl, čeho je mu potřebí.“⁴⁷

Komenský vysvětluje, co „potřebné“ znamená: „Potřebné jest prvotní podmínka k vykonání nebo dosažení něčeho, bez níž vše ostatní by bylo marné...“⁴⁸ Potřebné je tedy základ, na kterém stojí celá stavba, tudíž to je něco, bez čeho se nelze obejít.

Komenský všechny ostatní věci označuje za nepotřebné – druhotné, vedlejší. Představme si, že např. kořen stromu je nezbytná podmínka k jeho životu. Ovšem listí, květy a plody Komenský řadí mezi druhotné části stromu, jelikož i bez nich nepřestává být strom stromem.

Komenský dále dělí nepotřebné věci na užitečné (sice nejsou nejdůležitější, ale přispívají k lepšímu bytí); neužitečné (to, co neprospívá, ovšem ani neškodí); a škodlivé (to, co vede k horšímu bytí či k nebytí).⁴⁹

Komenský uvádí celou řadu pravidel rozumnosti i v dalších svých spisech. Bohatým spisem na tato pravidla je spis *Pravidla života (Regulae vitae)*. Komenský spis rozdělil do několika částí, v nichž se zabývá se pravidly života: moudrého (*Regulae vitae sapientis*), souladného (*Regulae vitae harmonicae*), pokojného (*Regulae vitae tranquillae*), podnikavého (*Regulae vitae actuosae*), zavaleného prací (*Regulae vitae negotiis obrutae*), důstojně

⁴⁵ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d. s. 96.

⁴⁶ Tamtéž, s. 59.

⁴⁷ Tamtéž, s. 61.

⁴⁸ Tamtéž, s. 65.

⁴⁹ Tamtéž, s. 66.

bezpracného (*Regulae vitae liberaliter otiosae*) a života na cestách (*Regulae vitae peregrinantis denique*).

V *Pravidlech života moudrého* (*Regulae vitae sapientis*) Komenský zdůrazňuje, že podstatným znakem člověka je být moudrý, jelikož člověk je obrazem moudrého Boha. Aby člověk byl moudrý, musí dodržovat tyto Komenského zásady: „Cokoli konáš a někdy konati budeš, měj před očima cíl; a zkoumej prostředky k cíli; a když jsou dány prostředky, osvojuj si přesný způsob jejich použití, abys i se svými prostředky nevyšel na prázdno...“⁵⁰ Často se totiž stává, že prostředky poskytnuté Boží dobrotou, přicházejí vinou lidské pošetilosti na zmar. Cíle mravního jednání a prostředky k jejich dosažení, budou rozebrány v samostatné kapitole.

V *Pravidlech života souladného* (*Regulae vitae harmonicae*) Komenský připomíná, že Bůh vše stvořil v harmonii. Lidé tento soulad svým nerozumným jednáním začali porušovat. Komenský se snaží přimět každého člověka k tomu, aby se snažil tento soulad obnovit. Aby se to podařilo, musí dodržovat tuto zásadu: „Vždycky rozvažuj, konej a pořádej věci dřívější dříve, přednější předněji, vážné vážně, pěkné pěkně, přátelské přátelsky, božské božsky, lidské lidsky atd.“⁵¹

Komenský proto žádá, aby teorie a praxe každého člověka byla vždy nerozlučnou dvojicí (zde vidíme důležitost spojení *prudentia* a *sapientia*, jež bylo rozebráno v předchozí kapitole). Komenský nabádá, aby člověk o důvodech svého konání nejprve přemýšlel. Proto odkazuje na *Písmo* a varuje, že ten, kdo neuvažuje, se podobá Samaritánům, kteří se modlí, a nevědí k čemu.⁵² Komenský vyslovuje přání: „Nechť Tvé myšlenky, slova a skutky postupují navzájem souběžně.“⁵³

Komenský se dále zabýval *pravidly života pokojného* (*Regulae vitae tranquillae*). Zde Komenský tvrdí: „Nejvyšší dobro v životě je mysl klidná jasná, prostá vichřic a nepokojů.“⁵⁴ Dále pokračuje: „Cokoli by mohlo rozrušovati mysl nebo vědomí, tomu hled' zabrániti předem, abys s takovými věcmi neměl nic společného.“⁵⁵ Komenský varuje, že naši mysl zavaluje přílišné množství či nepřiměřenost prací. To způsobuje, že lidé ztrácí vnitřní klid a propadají do úzkostlivého stavu.

Z úzkostlivé situace se podle Komenského člověk zachrání tím, že bude plnit jen své povinnosti a nebude se zajímat o žádné jiné. U svých záležitostí nemá být přehnaně

⁵⁰ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Pravidla života*. Praha: Vydavatelské oddělení YMCA, 1947, s. 13.

⁵¹ Tamtéž, s. 17.

⁵² Tamtéž, srov. Jan 4,2.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Tamtéž, s. 19.

⁵⁵ Tamtéž.

starostlivý. Je velmi snadné ulehčit svému svědomí. Člověk nemá zkrátka činit nic, co by jej zbytečně zatěžovalo. Musí vládnout zbraní ctnosti, aby se vyhnul pokušení. Komenský s důvtipem poznamenává: Jestliže je pokušení neúnosné, člověk má jednoduše utéci.⁵⁶

Komenský dává rady, jak má člověk dbát o svůj vnitřní klid: „Vždy se více věnuj duši, nežli tělu.“⁵⁷ Neboť tělo máme z hlíny a je nepotřebné jej cenit výše, než je cena hliněných nádob. Duše je od Boha, je tudíž vyšší než samotný svět. Lidská bytost musí svoji duši hýčkat, pečovat o její čistotu a bez porušení ji vrátit Bohu. Komenský varuje: „Ztratíš-li duši, nestačí na její vykoupení celý svět.“⁵⁸ Tělo má být jen služebníkem duše, duše naopak vládcem.

Bude-li tedy člověk pečovat o duši a vyhýbat se všem pokušením, bude žít v Boží milosti spokojeným, klidným životem.

Komenský je přesvědčen, že pravým životem je život činný, nikoliv zahálka. Touto otázkou se zabývá v části: *Pravidla života podnikavého (Regulae vitae actuosae)*. Zahálka je podle Komenského "pohřbem zaživa." Podnikavý život tkví v činorodosti člověka. Člověk se má držet přísloví: „Cokoli můžeš udělati dnes, neodkládej na zítřek.“⁵⁹ Lidská bytost musí být po celý život bytostí aktivní a pracovitou. Má dělat vše pro to, aby nebyla jako nehybný kámen a neužitečné břemeno Země, nýbrž má být hybným Sluncem, které vždy svítí. Člověk si musí umět poradit ve všech situacích, a i když mu nejsou známy prostředky, nemá se takové situace zaleknout a má se chopit svého úkolu s odvahou.

Komenský sděluje: „Můžeš-li tedy, napodobuj Boha, který slouží všem, nebo anděla, který slouží co největšímu počtu. Žítí líně a bez užitku považuj za ohavnost!“⁶⁰

Komenský připouští, že člověk bývá někdy zavalen prací až přespříliš. To ale neznamená, že musí upouštět od podnikavosti v životě. Máme totiž pomůcky, které nám napomáhají naše potíže lépe řešit. Abychom to dovedli, musíme si vážit času a ani chvilku nenechat uplynout bez užitku. Kdo má mnoho na práci, ten téměř nemluví, neboť řeč moudrých lidí bývá stručná. Zbytečné povídání svědčí o zahálčivosti.⁶¹

To, že má být člověk po celý život bytostí pracovitou, však neznamená, že má žít bez odpočinku. Naopak, odpočinek podle Komenského je pro každého člověka důležitý.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž, s. 21.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tamtéž, s. 23.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Tamtéž, s. 25.

Bez odpočinku nemůžeme podávat ty nejlepší výkony. Námaha se musí s odpočinkem střídát.⁶²

Komenský dále podotýká, že nastane-li situace, kdy nemusíme pracovat, máme se chopit něčeho, co by osvěžovalo mysl i tělo. Komenský doporučuje procházky, setkávání se s přáteli, péči o rodinu apod. Je marnivé ztrácet čas u neužitečných her, které žádný užitek nepřinášejí.⁶³

Komenský sympaticky nezapomíná ani na *pravidla života na cestách* (*Regulae vitae peregrinantis denique*). Cestování považuje za nesmírně důležité, neboť díky němu se šíří světlo rozumu. Cestování ale nechápe jako možnost vidět nové hory, pole, řeky, lesy, moře, lidi, nebo zvířata. Takovéto věci je zbytečné vyhledávat, neboť je máme doma. Máme cestovat za účelem, abychom viděli, slyšeli a oslovovali moudré a učené muže, od kterých si můžeme odnést nová zjištění a poučky. Setkáváním s takovými lidmi se stáváme moudřejšími a také ctnostnějšími. Jít do ciziny pro Komenského znamená jít do školy, kterou chtěl mít Bůh společnou pro všechny.⁶⁴

Komenský nakonec ve spisu *Pravidla života* shrnuje: „Kdekoli budeš, žij Bohu, který je dárce Tvého života; žij svědomí, které je životem Tvého života; žij dobrému jménu, jež je životem po tvém životě.“⁶⁵

Komenský si přeje, aby každý člověk všechna výše zmíněná všeobecná pravidla rozumnosti ve svém jednání uplatňoval. Pokud je bude dodržovat, stane se ctnostným a tedy i rozumným.

Komenský připouští, že každý se může občas mýlit, a proto není opovržení hodný. Takového člověka musíme povzbuzovat a ukazovat mu kde udělal chybu, neboť: „Nerozumnost nerozumných je důkazem jejich člověčenství.“⁶⁶

⁶² Tamtéž.

⁶³ Tamtéž, s. 29.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Tamtéž, s. 31.

⁶⁶ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IV, cit. d., s. 220.

5. Cíle mravního jednání a prostředky k jejich dosažení

Komenský hovoří o tom, že k jakémukoli konání je vždy potřeba tří věcí: Za první, mít vždy stanovený jistý, jediný a pevný cíl. Máme-li vytyčených cílů více, musíme podřídít druhotné cíle tomu přednějšímu, neboť, kdo "honí dva zajíce najednou, nechytí ani jednoho." Za druhé, mít jistý, jediný a pevný prostředek, který dává záruku, že konání nebude marné. Je-li potřeba prostředků více, je nezbytné je užívat tak, aby si nepřekážely a navzájem se podporovaly. Za třetí, mít určený jistý způsob, jak prostředků užívat, aby naše konání došlo cíle.⁶⁷

Komenský tedy žádá, aby člověk patřičně využíval cíle, prostředky a způsoby věcí, nikoli jen nečinně přihlížel:

- 1) V čemkoli shledáváš dobro, k tomu směřuj jako k svému cíli.
- 2) O čemkoli vidíš, že to přispívá k dosažení tvého cíle, toho se chop, toho se drž, o to usiluj!
- 3) O cokoli usiluješ, měj velmi na pozoru, abys neusiloval nadarmo.⁶⁸

Komenský po vzoru Aristotela rozlišuje dva cíle mravního jednání: skupinový a individuální. Skupinový cíl je postaven na spolupráci mezi lidmi. Cílem je dosažení občanského klidu a míru.⁶⁹ Komenský požaduje, aby nikdo neutiskoval a neznepokojoval někoho jiného, a zároveň se nenechal utiskovat jinými, i kdyby jej někdo provokoval.⁷⁰ Jedině tak zajistí člověk poklidný život nejen sobě, ale i ostatním. Je nezbytné, aby byl každý člověk obeznámen s tím, jaká má práva a povinnosti. Musí si být plně vědom svého postavení ve společnosti, přijmout svou roli s plnou odpovědností a snažit se prospívat celé společnosti i sobě samému.

Druhý cíl je individuální – má osobnější povahu, avšak je součástí i skupinového cíle. Jedná se o péči o sebe sama, o svůj vnitřní duševní klid. Duševní klid s největší pravděpodobností představuje to, co u Aristotela blaženost. Ta představuje nejvyšší dobro, které chceme pro ně samé a pro nic dalšího: „Být blažený znamená dobře žítí, dobře jednat a dobře se míti.“⁷¹ Komenský obdobně ve *Světě mravním* hovoří o tom, co je pro člověka

⁶⁷ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d., s. 97.

⁶⁸ Srov. KOMENSKÝ, *Pravidla života*, cit. d., s. 13.

⁶⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IX, cit. d., s. 242.

⁷⁰ Tamtéž, s. 243.

⁷¹ ARISTOTELÉS. *Etika Nikomachova*, cit. d., 1095a.

skutečně důležité: „Po vnější stránce je to dobré zdraví, dostatek životních potřeb, dobrá pověst. A po vnitřní pokoj mysli, radost ducha a světlo v záležitostech lidského života.“⁷²

Komenský zmiňuje také to, co je nejpotřebnější, konáme-li cizí úkoly (pomáháme někomu, na koho je úkolů až přespříliš). Člověk v takové situaci má „býti spolehlivý, tj. vážný, rychlý, mlčenlivý, jak věc toho bude žádati.“⁷³

Aby bylo jednání člověka správné, a tedy člověk si uměl vytyčit správné cíle a vybrat vhodné prostředky, musí mít podle Komenského všechny tyto čtyři vlastnosti: Za prvé být rozvážný (*prudens*); za druhé dokonale znát sebe sama; za třetí mít schopnost sebeovládání; vposled být mravně nezávislý.

V předchozích kapitolách jsme vysvětlili, že rozumnost (*prudentia*) je schopnost, která usměrňuje činnosti a také se o tyto činnosti stará (o přání, úvahy apod.).⁷⁴ Jen rozvážný člověk dovede být obrazem Božím – chovat se lidsky, svobodně si vládnout a rozhodovat se, čemu se věnovat apod.

Prudentia, jakožto stavitelka světa mravního, ale zdaleka není osamocena. Na utváření světa mravního se podílejí další nezbytné vlastnosti, jež z ní ovšem vyvstávají. Jednou z nich je znalost sebe sama (ἄντογνωσία) - nezbytná podmínka k tomu, aby lidská bytost byla schopna sama sobě vládnout. Aby toho byla schopna, potřebuje o sobě vše vědět – svůj původ, přirozenost, nebo také své schopnosti a dovednosti.⁷⁵

Se znalostí sebe samého zajisté souvisí i sebeovládání. Člověk musí být schopen zprvu vládnout sám sobě, aby mohl vládnout poté i jiným. K těmto tématům se vrátíme v nadcházejících kapitolách.

Další vlastností je mravní nezávislost, což znamená, že mravně nezávislý člověk jedná podle svého uvážení – je přesvědčen o správnosti svého názoru a jedná podle svého nejlepšího vědomí a svědomí, i když jeho názory mohou mnozí odmítat.⁷⁶

Komenský považuje za nezbytné, aby člověk vládl třemi atributy: Umět, chtít a moci: Moci – aby člověk měl dostačující síly ke konání; umět – aby se vyznal v umění pracovat; chtít – aby se člověku vždy chtělo do práce (např. zpěvák nikdy nezaspívá, dokud nebude chtít). Nutnost těchto tří věcí, Komenský ukazuje na příkladu: „Přikazuješ němému, aby zpíval? Mýlíš se, nemůže, neboť nemá hlasu. Přikazuješ to sedláku necvičenému

⁷² KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IX, § 4, cit. d., s. 243.

⁷³ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d., s. 99.

⁷⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IX, § 11, cit. d., s. 244.

⁷⁵ Tamtéž, § 3, s. 254.

⁷⁶ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d., s. 99 – 100.

v umění? Mýlíš se, nedovede. Přikazuješ to člověku znalému hudby? Dovede to ovšem a bude moci: ale nebude-li k tomu ještě chtít, nebude ze zpěvu nic.“⁷⁷

Ukázali jsme, že každá lidská bytost si musí umět stanovit smysluplné cíle a prostředky k jejich uskutečnění. Komenský proto doporučuje, aby si každý svůj život rozvrhl tak, aby měl vždy před očima svůj cíl, za kterým se pokusí směřovat všemi možnými cestami.

Lidská bytost si tedy má po celý svůj život rozumně stanovovat cíle svého jednání. Komenský zdůrazňuje, že je tu však jeden nejvyšší cíl, ke kterému směřujeme. Nejvyšší moudrostí je totiž mít na očích poslední cíl. Tím posledním cílem je věčnost, jelikož za tou už nic jiného není. Kdežto za vším, co se ve světě nachází, vždy stojí ještě něco dalšího – z narození se vstupuje do života, ze života se směřuje ke smrti a ze smrti ke vzkříšení. Život nekonečný následuje až po těchto stupních života. Za věčností není nic – je jen věčnost sama. Tento poslední cíl je pravou moudrostí, ke které má člověk již od narození směřovat. Komenský je nespokojen, že na tento nejhlavnější cíl lidé zapomínají.⁷⁸

Nejvyšší cíl života člověka je tedy připravovat se na věčnost. Zanedbá-li někdo tento cíl, ztratí život. Lépe by bylo nenarodit se, opakovaně připomíná Komenský.

Celý život je podle Komenského přípravou na smrt. K dobré smrti člověk nemůže dospět bez dobrého vedení svého života. Člověk musí být navyklý na dobré mravy, neboť tento zvyk přechází posléze v přirozenost. Komenský přikazuje člověku: „Žij, dokud žiješ, jako předurčený k smrti, abys umíral (až budeš umírat) jako předurčený k životu.“⁷⁹

Závěrem shrňme, že Komenský rozlišuje dva cíle mravního jednání: individuální, který je mravní blažeností člověka, a skupinový, který je postaven na spolupráci mezi lidmi za účelem občanského klidu a míru. Lidské jednání, které po celý život směřuje k různým cílům, se neobejde bez čtyř vlastností: rozumnost (*prudentia*), sebeznalost, sebeovládání a mravní nezávislost. Rozumnost usměrňuje činnosti a přání člověka; sebeznalost je nezbytná, aby člověk byl svým pánem; sebeovládání, jež je potřebné k tomu, aby člověk byl schopen vládnout i jiným; a mravní nezávislost, díky níž člověk jedná dle svého uvážení. Tyto čtyři vlastnosti jsou nezbytné k svobodnému lidskému jednání.

Člověk jakožto obraz Boží má být celý svůj život bytostí aktivní a činorodou, která mít vždy na očích poslední cíl svého jednání. Tímto cílem je směřovat k věčnosti s Bohem. Komenský proto varuje: „Tedy neříkej, že učiníš, nýbrž učiň; ani se nechlub, že jsi

⁷⁷ Tamtéž, s. 68.

⁷⁸ KOMENSKÝ, *Pravidla života*, cit. d., s. 13-14.

⁷⁹ Tamtéž, s. 15.

to a to vykonal, nýbrž nech mluvití samu věc dobře spravenou.“⁸⁰ Člověk se nemá pouštět do ničeho, co je nad jeho síly: „Kdo tedy jsi moudrý, napodobuj Davida, jenž nepozvedl srdce svého, ani nepovyšoval očí svých, aniž by se vydával na věci vyšší, než mu náležely.“⁸¹

⁸⁰ Tamtéž s. 99.

⁸¹ Srov. *Žalm* 131.

6. Pojetí ctností

V souvislosti s kategorií *prudentia* přejdeme nyní k problému racionálního založení Komenského etiky z hlediska jeho pojetí ctností a jeho úvah o pravidlech rozumného života.

Podle Komenského, ctnostné jednání vzniká z rozumnosti a moudrosti člověka, tudíž rozumnost je prvotním předpokladem k uplatňování ctnosti (ctnostné jednání musí vycházet z rozumnosti).

V předchozích kapitolách jsme zdůraznili, že každá lidská bytost má mít za nejvyšší cíl pozemského života přípravu na věčnost se svým Stvořitelem. K tomu nemůže dospět jinak, než ctnostným jednáním. Komenský praví: „Chceme-li žít život počestný, měli bychom „stále hleděti ke Kristu, který jest nejdokonalejší pravzor veškeré dokonalosti...“⁸² Je tedy zřejmé, že ctnostné jednání je zcela nezbytné.

Definici ctnosti Komenský podává v *Didaktice velké*. V tomto díle Komenský označuje ctnosti jako počestné mravy, jež zahrnují nejen vnější slušné chování, nýbrž také veškeré vnitřní i vnější pořádání činnosti.⁸³

Komenský hovoří o tom, že ctnostem neboli dobrým mravům, které jsou na této cestě k nejvyššímu cíli nezbytné, se člověk musí během celého svého života učit. V *Didaktice velké* požaduje výchovu člověka od útlého věku, jelikož děti vše, co vidí, chtějí napodobovat. Komenský proto žádá, aby děti vyrůstaly s lidmi dobrých mravů. Od takovýchto lidí se mají učit ctnostem.⁸⁴ Komenský tak upozorňuje na to, že ctnostem, čili mravností a zbožností, se nedá naučit výchovou teoretickou, nýbrž výchovou praktickou, neboť ctnost se pěstuje skutky, nikoliv řečmi. Jediný způsob, jak se ctnostem naučit, je nepřetržité konání.⁸⁵

Je potřebné, aby každá lidská bytost byla od počátku dobře vychována, tj. aby byla od útlého věku poučována o životně důležitých potřebách a před zbytečnostmi uchráněna. V tom Komenský spatřuje základ štěstí, neboť „jaký jest začátek, takové jest všechno.“⁸⁶ Komenský odkazuje na Šalamouna: „Vyučuj mladého podle způsobu cesty jeho, neboť když se i zestará, neuchýlí se od ní.“⁸⁷

⁸² KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d., s. 99 – 100.

⁸³ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Didaktika velká*. 3. vyd. Brno: Komenium, 1948, s. 47.

⁸⁴ Tamtéž, s. 54-55.

⁸⁵ Tamtéž, s. 178-179.

⁸⁶ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*, cit. d., s. 92.

⁸⁷ Přísl. 22,6.

Vysvětlili jsme, že ctnosti se nabývají zvykem. Zvyk po čase přechází v přirozenost, tudíž je naprosto nezbytné vyhýbat se všemu zlému, neboť ten, kdo si navykl zlému, „nemůže změnit své mravy, jako nemůže změnit mouřenín kůži svou.“⁸⁸

Komenský dále upozorňuje na to, že ctnosti nemusí být trvalé. Vše je v neustálém pohybu, což znamená, že např. samo bytí se může zvrhnout v nebytí nebo ve špatné bytí. Zvrhlé touhy mohou ctnost zničit a učinit z ní neřest. Komenský píše: „Chce-li někdo být správně, vzniká z toho ctnost, jíž se říká autofilie, oprávněná sebeláska, díky níž člověk touží po sebezáchově a snaží se jí dosáhnout. Jestliže však chce být nesprávným způsobem, vzniká při přemíře filarie, přehnaná a zvrácená sebeláska...“⁸⁹

Opět se dostáváme k možné inspiraci Aristotelem, neboť ten nazýval ctnost „záměrně volicím stavem, který udržuje střed nám přiměřený a vymezený úsudkem, a to tak, jak by jej vymezil člověk rozumný. Střed pak jest mezi dvěma špatnostmi, z nichž jedna záleží v nadbytku, druhá v nedostatku.“⁹⁰

Pro upřesnění výše zmíněných myšlenek, Komenský uvádí tento příklad: „Jestliže se někdo chce správně žít, vzniká z toho ctnost, které se říká uměřenost, střídmost, střízlivost, zatímco chce-li se žít nesprávně, vzniká při přemíře nezřízenost, lhavost, opilost a při nedostatku hloupé a pověřivé zdržování se toho, co je dovoleno.“⁹¹ Komenský k tomu dodává, že podobně vnímá-li někdo rád správným způsobem, vzniká z toho bystrost smyslů, a naopak ten, kdo vnímá nesprávně, stává se lenivým a otupělým.

V této souvislosti připomeňme, že ctnostný může být jen ten, kdo se nesnižuje na úroveň živočichů. Ctnostný nemůže být člověk, který se stará jen o to, co má společného s živočichy (život, výživu, pohyb a smyslové požitky). Komenský si přeje, aby si každý uvědomil, že je jakožto obraz Boží nejvznešenější ze všech ovladatelných stvoření: „Člověk musí cenit sama sebe výše než anděly, neboť byl nad ně vyvýšen. A musí dbát, aby nezahynul, neboť jeho ztráta je větší než ztráta světa.“⁹²

Komenský se také ve *Světě mravním* zaměřuje na účel ctností. Vysvětluje, že „prostředky rozumného styku mezi lidmi jsou ctnosti. Pokud je někdo pěstuje, nemůže být jeho vztah k ostatním jiný než čestný, užitečný a laskavý.“⁹³

Každá ze ctností je potřebná jiným způsobem. Některé jsou mnohem důležitější než druhé, jelikož tvoří nezbytné pojítko mezi lidmi vůbec. Takovýmto nezbytným pojítkem

⁸⁸ Jerem. 13,23.

⁸⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, § 9, cit. d., s. 200.

⁹⁰ Srov. *Etika Nikomachova*, 1106b.

⁹¹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, § 9, cit. d., s. 200.

⁹² Mt 16,26.

⁹³ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IV, cit. d., s. 215.

lidských vztahů jsou podle Komenského především svornost, spravedlnost a důvěra. Svornost je nezbytná proto, abychom žádného člověka neuráželi, neboť Komenský je přesvědčen, že je lepší mít všechny lidi za své přátele než jednoho jediného člověka za nepřítele. Spravedlnost je samozřejmě nepostradatelná z toho důvodu, aby se lidé navzájem neoklamávali, a důvěra je nezbytná kvůli vzájemné podpoře mezi lidmi.⁹⁴

Za ozdobu lidských vztahů Komenský považuje vlídnost, úslužnost a skromnost. Vlídlost způsobuje, že lidé jsou na sebe laskaví a přívětiví; úslužnost má za cíl posloužit si navzájem ve všem, v čem si lidé posloužit mohou; a skromnost udržuje lidské vztahy tak, aby každý člověk snášel stejným způsobem jak nadřízené, tak i podřízené osoby.⁹⁵

Vlídlost má každý člověk projevovat naprosto vůči všem. Tím je zajištěn vztah mezi bohatými a chudými, vzdělanými a prostými apod. Komenský si přeje, aby lidé vzájemně byli na sebe vlídní a radovali se z toho, že se s ostatními sdružujeme jako lidé s lidmi.

Komenský dále vysvětluje, proč je nezbytná úslužnost: „Úslužnost musíme dávat najevo všem, abychom nepropásli příležitost prospět náklonností, slovem nebo skutkem každému, komu jen můžeme.“⁹⁶ Prospívat všem, to je podle Komenského opravdu Boží dílo. Člověk samozřejmě není schopen prospívat naprosto všem, tudíž se má alespoň starat o to, aby mohl prospět mnohým. Lidé si mají sloužit tím, že se budou navzájem poučovat, povzbuzovat a utěšovat. Takovýmto chováním se lidé mohou Bohu přiblížit.

Každý člověk se má vyznačovat i skromností vůči výše i níže postaveným. Každému člověku má být podle Komenského lhostejné, zda jeho postavení ve společnosti je nadřízené nebo podřízené. Každý má přijmout své povolání a plnit je, jak nejlépe dovede. Komenský ve skromnosti spatřuje ochotu naslouchat podřízeným a poslouchat nadřízené

Komenský se také zaměřuje na to, že zvláštní rozumnosti je zapotřebí vždy, když se máme stýkat s lidmi odlišného povolání nebo s lidmi neznámými či nepřátelsky smýšlejícími nebo dokonce zjevně zlými.⁹⁷ S lidmi odlišného povolání bychom měli v první řadě jednat skromně, abychom je unáhleně neposuzovali a nevzbudili v nich rozhořčení.

Komenský tím míní, že s přáteli musíme jednat poctivě, s nepřáteli obezřele, jelikož žijeme ve světě plném zkažených lidí, tudíž se setkání s nimi vždy nevyhneme.⁹⁸ Komenský radí, abychom se před špatnými lidmi obrnili dobrým předsevzetím, rozumností a trpělivostí.

⁹⁴ Tamtéž, s. 216.

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ 1 K 5,10.

Výše jsme ukázali některé ze ctností Komenského etického systému. Nyní se pokusíme představit jakýsi ucelený přehled všech ctností, o kterých Komenský v *Obecné poradě* hovoří.

U Komenského můžeme spatřit tři druhy ctností: ctnosti vztahující se k vlastní osobě, k bližnímu a k Bohu: „Vždyť přece vším, čím jsem povinován Bohu, jsem povinován i bližnímu a sobě, byť ovšem v nejvyšší a největší míře Bohu.“⁹⁹

Všechny ctnosti se zakládají v rozumnosti. Zajímavý názor na tuto myšlenku vyjádřila Kateřina Šolcová ve statí *Prudentia - Virtus cardinalis. Uvážlivost jako základ Morálního světa*. Šolcová si pro český překlad termínu *prudentia* zvolila český ekvivalent *uvážlivost*.

Uvážlivost chápe jako součást čtyř kardinálních ctností, jež se postupem času v dějinách ustálily, a kolem nichž se lidský život otáčí. Jak známo, do této čtveřice kromě zmíněné uvážlivosti (*prudentia*), patří spravedlnost (*justicia*), statečnost (*fortitudo*) a uměřenost (*temperantia*). Od těchto ctností se dále odvozují ctnosti ostatní.¹⁰⁰

Komenského *mundus moralis* je podle Šolcové postaven na zásadní roli *uvážlivosti*, zatímco ostatní kardinální ctnosti jsou pouze podřazeny některému z jejích druhů. Komenský je uvádí často do souvislosti s jinými ctnostmi (viz pojítka lidských vztahů: svornost – spravedlnost - důvěra).¹⁰¹

Šolcová v závěru své práce vyzdvihuje důležitost *uvážlivosti* (rozumnosti). Domnívá se, že *prudentia* u Komenského hraje roli posledního pozorovatele mravního jednání člověka, tudíž se stává pravidlem ctností ostatních. Bez odpovídajícího rozumového posouzení se může obsah jednotlivých ctností snadno vyprázdnit.¹⁰² Bez rozumnosti by všechny ostatní ctnosti ztratily svůj smysl.

Jakýsi přehled dalších ctností můžeme vyčíst ze statí Věry Soudilové *K systému etických kategorií*. Soudilová se zde zabývá etickými kategoriemi (rozumnost, svoboda, dobro, blaženost, láska, čínorodost), přičemž v úvodu představuje přehled těchto etických kategorií, z nichž se odvíjí i většina Komenského ctností.

V. Soudilová v uvedené statí upozorňuje na to, že etické kategorie vytvářejí jakýsi systém, kdy nelze porozumět jen jedné, aniž bychom nepřihlédli i k ostatním - navzájem se doplňují a prolínají, přičemž rozumnost je jejich vůdkyní. To znamená, že všechny etické kategorie a s nimi příbuzné ctnosti z rozumnosti vyvstávají.

⁹⁹ Tamtéž, s. 203.

¹⁰⁰ ŠOLCOVÁ, Kateřina. *Prudentia - Virtus cardinalis. Uvážlivost jako základ Morálního světa J. A. Komenského*. Praha, 2017., s. 1. (v tisku)

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² Tamtéž.

Soudilová pro celkovou představu sestavila přehled etických kategorií, přičemž také upozornila, že se spíše jedná o určité volné okruhy, než o uzavřené skupiny. Etické kategorie rozdělila do šesti skupin: 1) rozumnost, uvážlivost, prozíravost, moudrost, probudilost, uměřenost, 2) účelnost, užitečnost, plánovitost, organizace, hygienický pořádek, kázeň, spořádanost, 3) svoboda, nenásilnost, tolerance, usmíření, 4) láska, harmonie, soulad, řád, jednota, 5) čínorodost, pracovitost, dovednost, pečlivost, vytrvalost, pílě, přičinlivost, snaživost, spolehlivost, 6) pokora, skromnost, poníženost, trpělivost, umírněnost, úslužnost, poslušnost, mlčenlivost, čistota.¹⁰³

První dvě skupiny jsme v této práci již představili, tudíž se jimi nebudeme znovu zabývat. Zaměříme se tedy na zbylé čtyři skupiny, přičemž začneme svobodou a láskou, které jsou nezbytnou podmínkou k uplatňování ctností.

Rozumnost a svoboda jsou úzce spjaty. Bez rozvažování, by nebylo svobodné jednání možné, neboť člověk je podle Komenského obdařen světlem rozumu, aby mohl rozvažovat a vše posuzovat sám, což z něj činí člověka svobodného, jenž koná, co chce a nesnáší přinucení. Komenský píše: „Člověk je živočich se svobodným jednáním určený k panování nad tvory a k věčnému společenství se svým stvořitelem.“¹⁰⁴

Pro Komenského jedním z hlavních znaků svobody je láska. Je přesvědčen, že lásku nelze vynutit, poněvadž je zcela dobrovolná. Nechat se ohromit láskou ke krásným věcem je přirozené, avšak je-li někdo nucen vybudovat si lásku byt' k těm nejkrásnějším věcem, probudí se v něm místo lásky nenávist. Ani láska nestrpí, aby musela milovat to, co nechce.¹⁰⁵ Komenského úvahám o lásce věnoval pozornost i Jan Patočka, který ve stati *Lidskost Komenského* vyzdvihl její důležitost: „Láska je něco svobodného, samostatný čin, nedá se vynucovat, musí ji každý pocítit a realizovat sám z vlastní svobodné povahy.“¹⁰⁶

Láska je součástí tradičního „trojlístku“ křesťanských ctností: víry, naděje a lásky. Víra v Komenského podání stojí jako partner rozumu, naděje kromě eschatologického rozměru má již rozměr pozemské budoucnosti, kterou ovlivňuje svou projektující činností člověk, a láska od Komenského ostává moderní podobu tolerance.¹⁰⁷ Z Komenského *Obecné porady* lze snadno vyčíst, že právě křesťanské ctnosti - víra, naděje a láska jsou jedny z klíčových ctností etického systému.

¹⁰³ SOUDILOVÁ V. *K systému etických kategorií J. A. Komenského*, In: *Studia Comeniana et historica*, 1989, s. 41.

¹⁰⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, § 3, In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I. Praha: Svoboda, 1992, s. 466.

¹⁰⁵ Tamtéž.

¹⁰⁶ Srov. PATOČKA, J. *Lidskost Komenského*. In: Týž, *Komeniologické studie*, díl III. Praha: Oikoymenh, Filosofie, 2003, Sebrané spisy J. Patočky, sv. 11, s. 488.

¹⁰⁷ SOUDILOVÁ, V. *K systému etických kategorií J. A. Komenského*, cit. d., s. 40.

I láska je pochopitelně s rozumností úzce propojena. Světlo rozumnosti neboli plné božské světlo se totiž podle Komenského snad ani nemůže šířit jinak než láskou, která je hlavním pojítkem mezi člověkem a moudrostí.¹⁰⁸ Toto spojení je samozřejmé: filosofie znamená lásku k moudrosti.¹⁰⁹ Bez spojení lásky s rozumností, by ani svoboda nebyla možná uskutečnit. V Komenské etice je toto spojení (rozumnost – láska – svoboda) zásadní.

Věra Soudilová píše, že Komenský „činí princip lásky základem mravních vztahů ve všech stupních a ve všech sférách lidského soužití.“¹¹⁰ Ve *Světě mravním*, v kapitole věnované *symbiotice*, Komenský pojednává o rozumném styku s druhými, přičemž vychází od vztahů rodinné spřízněnosti – základem *symbiotiky* je láska mezi manžely, rodiči a dětmi, bratry a sestrami, apod. V lidském světě se vždy objevují vztahy v blízkém nebo vzdáleném stupni.

Je proto také důležité, aby každý člověk choval lásku k sobě samému, k druhým a k Bohu. Komenský tvrdí, že láska k sobě samému tkví v umění řídit se svým svědomím, které uchrání člověka před pádem a zánikem. Svědomí potlačuje v člověku žádostivost, jež mnohdy může mít i sklony k potlačování svobody druhého člověka. Každý se má starat více o své svědomí než o svědomí někoho cizího.¹¹¹ Láska k bližnímu člověku má stát nejen na základech lásky k bližnímu, ale i na lásce k nepřítelům. Komenský připomíná, že Kristus přece zemřel za své nepřátele a modlil se za své trýznitele. To teprve dovede člověka k dokonalosti.¹¹² Konečně má člověk chovat lásku k Bohu. Komenský je přesvědčen, že Bohu se zalíbíme, budeme-li ho milovat, bát se ho a ctít ho. „Sluší se přece obávat se velkého, milovat dobrého a poslouchat moudrého (víra, láska a naděje jsou jednotné).“¹¹³ To vše Komenský nazývá jedním slovem zbožnost. Znat totiž zbožnost znamená být dokonale moudrý, žít podle zbožnosti je dokonale mravné a líbit se jí Bohu je dokonalá blaženost. Jedině v lásce se spojujeme s Bohem, pramenem blaženosti.

Naši pozornost si zaslouží i pátá skupina odvozená z etické kategorie činorodosti, z níž pochází ctnost – píle.

¹⁰⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. II, cit. d., s. 193.

¹⁰⁹ TRETERA, I. *Nástin dějin evropského myšlení*. Praha: Paseka, 1999, s. 9.

¹¹⁰ SOUDILOVÁ, V. *K systému etických kategorií*, cit. d., s. 51.

¹¹¹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět duchovní*, kap. VII, In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II. Praha: Svoboda, 1992, s. 343.

¹¹² Tamtéž, s. 346.

¹¹³ Tamtéž, s. 347.

Soudilová upozorňuje na to, že všechny Komenského etické kategorie jsou spjaty s lidskou aktivitou.¹¹⁴ Pro Komenského činnost náleží k lidské přirozenosti: „Lidská přirozenost si myslí, že jí naprosto nepřísluší ustrnout v klidu.“¹¹⁵

Jan Patočka poukazuje na to, že zvláště pozoruhodné je to, jak Komenský lidskou práci zařazuje do procesu, „kterým se svět vrací k jednotě se svým pramenem a kterým se tedy též lidstvo sjednocuje, i když techniku a dovednosti člověka ještě chápe středověce jako nápodobu přírody a službu věcem.“¹¹⁶

Komenský pracovitost považuje za jednu z nezbytných podmínek ke šťastnému životu lidí. Veškeré výchovné úsilí k tomu musí směřovat. V zahálce spatřuje příčinu zla.¹¹⁷

Komenský v píli spatřuje tento účel: „Píle a bdělostí se překonají neuvěřitelné potíže.“¹¹⁸ Nebo také tvrdí: „Píle je náležitá horlivost při konání díla.“¹¹⁹ Komenský připomíná, že k vynakládání námahy jsme byli stvořeni. Bůh sice obdaruje, koho chce, ale přesto nechce obdarovávat lidi nehodné, kteří jsou líní a nejsou ochotni přetrpět jakoukoli námahu. K tomu, aby se dílo dařilo, je podle Komenského potřebí trojího: Za prvé, obratnosti neboli šikovnosti a obezřelé pohotovosti při jednání; za druhé, upřímnosti; a za třetí, náklonnosti.¹²⁰

Píle musí být proto vždy doprovázena rozumností – člověk si musí pečlivě promyslet každý krok své práce, aby byla k užítku.

Poslední řada ctností, je odvozena z pokory, s níž souvisí také zdrženlivost, soběstačnost, skromnost, trpělivost apod.

I u těchto ctností je přítomnost rozumnosti patrná. Komenský totiž pokoru chápe jako umění neopouštět své nitro, zdržovat se ve svém středu a poroučet, ani ne tak věcem, jako sobě samému jakožto pánu nad věcmi. Komenský staví do opozice ctižádostivost, která je úsilím vystoupit výše, než požaduje řád věcí. Zkažená mysl člověka touží nikde nechybět a všude mít na vrch. Z toho plyne i touha ovládat násilím ostatní lidské bytosti.¹²¹ Ctižádostivost člověka je neukojitelná. Jakmile něčeho dosáhne, ukáže se, že to nebyl vrchol snažení, ale jen pouhý stupínek. Dychtit po slávě je podle Komenského přirozené, ovšem nesmí se překročit patřičné hranice.

¹¹⁴ SOUDILOVÁ, V. *K systému etických kategorií*, cit. d., s. 51.

¹¹⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Panegesia*, kap. IV, § 10, cit. d., s. 81.

¹¹⁶ PATOČKA, J. *Komenského Všeobecná porada*, In Týž: *Komeniologické studie*, cit. d., s. 151.

¹¹⁷ SOUDILOVÁ, V. *K systému etických kategorií*, cit. d., s. 51.

¹¹⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, cit. d., s. 204.

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Tamtéž, s. 209.

Lékem na ctižádostivost je skromnost: „Své dobré stránky si nechávej pro sebe a nevystavuj je na obdiv. Starej se spíše o to, abys ctihodný byl, než se jím zdál.“¹²²

Podobně je lékem zdrženlivost. Tato ctnost člověku napomáhá oprostit se od pozemských záležitostí, jako jsou rozkoše, hon za majetkem apod. Zdrženlivost je uměním odolávat našim touhám: „Kdo sebe přemůže mocí, silnější bývá než ten, kdo přepevný dobude hrad: nemůže být větší ctnost.“¹²³ Komenský si je vědom toho, že člověk sám na odolávání pokušení nestačí, proto radí, abychom spoléhali na Boží pomoc. Pokud člověk přece jenom občas něčemu podlehe, nemá zoufat. Komenský občasný prohřešek připouští. V tomto případě máme spoléhat na Boží milost, která je mnohem větší, než předpokládáme.

Také soběstačnost spojuje Komenský s výše zmíněnými ctnostmi. Největším bohatstvím v životě člověka je podle Komenského spokojit se s tím, co člověk má. Komenský praví: „Touží-li člověk mít tolik, kolik postačuje, je to soběstačnost (autarkie), touží-li mít více než dost, je to hrabivost, a jestliže chce méně, než je třeba, je to lenivost a tupost.“¹²⁴ Rozumný člověk se má zajímat jen o to, co je pro něho užitečné. Lidé se však zajímají o zbytečnosti. Mají se starat jen o to, co k životu opravdu potřebují. Komenský se v tomto ohledu odvolává na Senekovo přesvědčení, že člověk nikdy nebude chudý, bude-li žít podle přírody. Příroda si žádá málo, kdežto bohatý člověk si žádá mnohé - utratí mnoho peněz za svojí mlsnost, nikoliv za svůj hlad.¹²⁵

Další příbuznou ctností je trpělivost. Komenský ve *Světě mravním* zasazuje trpělivost do kontextu s těžkostmi života: „Celý život je utrpení. Potřebujeme tedy trpělivost. Té se však učíme pouze trpěním.“¹²⁶ „Trpělivost je ctnost, jež nám umožňuje statečně přestát zlo, jemuž nebylo možné se vyhnout.“¹²⁷ Dokáže zvládnout překonat neštěstí beze strachu a při té příležitosti jej využít pro zlepšení situace.

Trpělivost je uměním vypořádat se s náhodami (tragické události, přírodní katastrofy apod.), kterým se nevyhne žádné stvoření, zejména ne člověk: „Náhoda je neobvyklá událost, k níž dochází mimo očekávání.“¹²⁸

Trpělivý člověk se tedy dokáže více smířit s nešťastnými událostmi. Sám Komenský s tím měl mnoho zkušeností. Jan Patočka píše, že Komenský byl zasažen dobou, kdy byla válka běžnou záležitostí a lidskost člověka byla utiskována. Komenský byl svědkem třicetileté

¹²² Tamtéž, s. 210.

¹²³ Tamtéž, s. 209.

¹²⁴ Tamtéž, s. 207.

¹²⁵ SENECA, Lucius Annaeus. *Výbor z listů Lucilioví*, přeložil Bohumil Ryba, 1. vydání. Praha: Svoboda, 1969. 60. list, s. 89.

¹²⁶ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, cit. d., s. 214.

¹²⁷ Tamtéž, s. 213.

¹²⁸ Tamtéž, s. 212.

války a válek následujících, což na něm zanechalo značné stopy.¹²⁹ Komenský tudíž velmi dobře věděl, jak je trpělivost důležitá, a proto odkazoval na toto rčení: Ke svobodě máme nejbližší, když ochotně snášíme otroctví. Celý život je utrpení. Potřebujeme tedy trpělivost.¹³⁰ Úlohu trpělivosti plní podobně i další příbuzné ctnosti jako je např. vyrovnanost či snášelivost.¹³¹

I když člověk zažívá mnoho utrpení, nemá se přestat spoléhat na Boží milost. Člověk má přijmout těžkou životní situaci a zůstat klidný a vyrovnaný, což je hodné rozumného člověka. Např. v *Labyrintu světa* Komenský poukazuje na to, že člověk se nemá přestat spoléhat na Boží dobro – pak zůstane věrný i Bůh a bude jej v těchto těžkých životních situacích posilovat. S trpělivým přístupem má člověk naději, že vše zlé jednou pomine.¹³² Komenský odkazuje na Písmo: Člověk by měl odložit přílišnou starost o věci pozemské a spolehnout se na otcovskou péči Boží.¹³³

Dostáváme se k závěru této kapitoly. Připomeňme, že Komenský pojímá ctnosti v návaznosti na aristotelskou tradici, která ctnosti chápe jako jakýsi střed mezi krajnostmi - neřestmi. Ctnosti i neřesti podle Komenského vznikají z přirozené lidské touhy, která se může ubírat, jak správným směrem (vznik ctností), tak nesprávným (vznik neřestí).

Komenský chápe ctnosti jako počestné mravy, kterých člověk postupně nabývá zvykem a které po delší době přechází v přirozenost. Je proto naprosto nezbytná výchova člověka již od útlého dětství. Je potřebné, aby dítě bylo vychováváno jen rozumnými lidmi, kteří vládnou ctnostným jednáním.

Celý pozemský život člověka je pro Komenského přípravou na věčnost se svým Stvořitelem. K tomu je naprosto nezbytné, aby člověk panoval dobrými mravy – jednal ctnostně. Za základ ctnostného života proto Komenský považuje lásku k sobě, k bližnímu a k Bohu.

Podle Komenského ctnostné jednání vzniká z rozumnosti a moudrosti člověka. Rozumnost představuje vůdkyni všech ctností, tudíž každá ctnost se v ní zakládá. Bez přítomnosti rozumnosti by byl obsah všech ostatních ctností prázdný. Všechny ctnosti se tak navzájem prolínají a doplňují, přičemž jejich úhlavním pojítkem je rozumnost. Ctnostné jednání tak zároveň můžeme nazývat i jednáním rozumným.

¹²⁹ PATOČKA, J. *Jan Amos Komenský a dnešní člověk*. In: Týž: *Komeniologické studie*, díl II. Praha: Oikoymenth, 2003, *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 11, s. 354.

¹³⁰ Žd 10,3.

¹³¹ Srov. KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. II, s. 193.

¹³² KOMENSKÝ, Jan Amos. *Labyrint světa a ráj srdce*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955, s. 140.

¹³³ Mat. 6, v. 25 a 32.

7. Struktura *Světa mravního*

Jelikož je hlavní lidskou vlastností rozumnost (*prudentia*), jež ovládá morální svět, Komenský člení rozumnost podle toho, v které společenské činnosti se projevuje. *Svět mravní* je tak členěn do šesti částí: Komenský se nejprve soustředí na rozumnost při ovládání sebe samého (etika), poté na rozumnost při řízení sebe samého a jiného (symbiotika), na rozumnost při ovládání jiných lidí (ekonomika), na rozumnost při řízení školství ve státě (scholastika), na rozumnost při řízení obce (politika), a vposled na rozumnost při řízení království (monarchika). O těchto tématech pojednávají následující podkapitoly.

7.1 Etika - rozumnost ovládání sebe samého

Komenský žádá, aby člověk vládl sám sobě samému, jako by spravoval celé království, které se nachází v jeho nitru: „Každý je sám sobě světem, vně tedy nehledej sebe.“¹³⁴ Je to v lidských silách: panovat nad sebou samým, udržet vše v klidu, míru a stálém štěstí. Tato myšlenka představuje hlavní požadavek Komenského etiky, a zároveň celé jeho filosofie: uplatňovat rozumnost při ovládání sebe sama.¹³⁵

Komenský zdůrazňuje, že žádné jiné stvoření není tak obtížné zvládat jako lidskou bytost – obraz Boží. Svobodná vůle člověka může činit jakákoli rozhodnutí, avšak pokud nechce něco učinit, nikdo ji nepřinutí. Komenský člověku připsal zvláštní význam: v rukou člověka je osud celého světa. A proto, dopustí-li se člověk nějakého omylu, upadá s ním do záhuby i vše ostatní.¹³⁶ Komenský se tu mimo jiné odvolává na Seneku, který přirovnává naše božství k semenům: „Do lidských těl jsou zaseta božská semena. Ujme-li se jich dobrý pěstitel, vzejde cosi podobného svému původu a doroste do shody s těmi, z nichž pochází; špatný pěstitel však semena zadusí jinak, než to dělá neúrodná a bažinatá půda, a potom místo obilí zplodí býlí.“¹³⁷

¹³⁴ Jde o skloubení veršů dvou básníků. Autorem první části je Claudianus (*De IV. Consulatu Honorii* 228), autorem druhé části je stoicky laděný satirik A. Persius Flaccus (*Satirae* 1,7). Celé toto spojení se u Komenského vyskytuje i jinde. – Srov. např. *Unum necessarium* V, 3.

¹³⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, cit. d., s. 187.

¹³⁶ Tamtéž, kap III, § 12, s. 201.

¹³⁷ SENECA, L. A. *Výbor z listů Lucilioví*, 73. list, cit. d., s. 115.

Je tedy naprosto nezbytné, aby každý nejprve uměl ovládat sám sebe. Pokud to nedokáže, je neschopen vládnout komukoli dalšímu. Ten, kdo umí vládnout sám sobě, je naopak schopen vládnout i jinému člověku a postupně i většímu počtu lidí.¹³⁸

Základem sebeovládání je znalost sebe samého. Zde se projevuje Komenského hluboké zakotvení v antické, a především pak v stoické etické tradici. Stará řecká maxima, pocházející od sedmi mudrců – „Poznej sám sebe!“ (γνῶθι σεαυτόν), jež byla vytesána i nad vchodem do delfského chrámu, se stala východiskem i Sókratovy filosofie. Sókratés apeloval na člověka jako na bytost racionální, jejíž povinností je užívat svého rozumu.¹³⁹

Komenský na myšlenku péče o duši navazuje a osobitě ji přetváří: *Svět mravní* zakládá na myšlence sebeovládání (*autokrateia*) – vláda nad sebou samým, mravní nezávislosti, svézákonnosti (*autonomia*) – člověk se řídí vlastním rozumem nezávisle na vnějších věcech. Etickým ideálem se pak u Komenského stává soběstačnost (*autarkeia*), do níž vkládá svůj obsah.

Komenský si přeje, aby si každý člověk uvědomil, že je nejvznešenější ze všech ovladatelných stvoření. Je nejlépe vybaven schopnostmi, a tudíž nejvíce uzpůsoben k ovládání. Je nejvyšší ze všech jsoucen. Nad ním je už pouze Bůh.¹⁴⁰ Komenský proto často odkazuje na Boží výroky: „Dám ti prozíravost, ukážu ti cestu, kterou půjdeš, spočine na tobě mé oko. Nebud'te jako kůň či mezek bez rozumu: toho zdobí ohlávka a uzda na zkrocení atd. (Ž 32, 10). Bylo za vás zapláceno výkupné, nebud'te otroky lidí (1 K 7,23).“¹⁴¹ Komenský tak zdůrazňuje, že celé Písmo směřuje k tomu, abychom se naučili vládnout sobě samému, a to za pomoci Božího vedení.

K rozumnosti ovládání náleží tyto zásady: Aby člověk nikdy nebyl nečinný; vždy něco dobrého dělal a promýšlel; vše vykonal sám a nečekal, až to za něj udělají jiní; nic neodkládal a vykonal ihned; co lze vykonat najednou, to aby nerozděloval na více částí; a vposled vše, co začal, aby také dokončil.¹⁴² Komenský tu byl patrně inspirován Senekovými výroky: „Není mužem statečným a horlivým, kdo prchá před námahou. Při ní však mohutní jeho duch již samou obtížností překážek.“¹⁴³ V této souvislosti však nelze pominout biblickou inspiraci, např. Pavla z Tarsu: „Kdo nechce pracovat, ať nejí! Teď však slyšíme, že někteří

¹³⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. III, cit. vyd., s. 197.

¹³⁹ TRETERA, I. *Nástin dějin evropského myšlení*, cit. d., s. 69.

¹⁴⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. III, § 9., cit. vyd., s. 210.

¹⁴¹ Tamtéž, § 5, s. 220.

¹⁴² Tamtéž, s. 205.

¹⁴³ Srov. Seneca, list 22.

mezi vámi vedou zahálčivý život, pořádně nepracují a pletou se do věcí, do kterých jim nic není.“¹⁴⁴

Komenský opakovaně připomíná, že lidská přirozenost byla pokažena pádem člověka v ráji: Člověk se nechal svést ďáblem v podobě hada a utrlh ze stromu jablko poznání, neboť toužil po ještě větším vědění, než mu bylo dáno. Vše, čím byl člověk obdařen, je od té doby pokaženo.

Každý člověk je od té doby každodenně vystavován pokušení, jako jsou tělesné požitky či různé touhy (např. po majetku). Lidé se nechávají ovládat pramenem všech ctností a neřestí – sebeláskou. Neřestí se sebeláska stává v okamžiku, zatoužíme-li po svém vlastním dobru bez ohledu na ostatní (např. když se pachtíme za slávou). Lidé očarovaní láskou často dělají, co nemají, tudíž se neustále opakuje dokola Adamův pád.¹⁴⁵

Podobně ctižádost se stává velkou zbraní temnot, touží-li naše mysl skoro nikde nechybět a mít vždy více než ostatní. Nepochybně se z toho rozdmýchává svár lidských vůlí. Komenský si přeje, aby každý člověk využil své ctižádostivosti ke svému prospěchu, to znamená, aby uměl neopouštět své nitro a poroučet, ani ne tak věcem, jako sobě samému. Komenský se v *Obecné poradě* často obrací k slovům izraelského krále Šalamouna: „Kdo sebe přemůže mocí, silnější bývá než ten, kdo přepevný dobude hrad. Nemůže větší být ctnost.“¹⁴⁶

Komenský doporučuje, aby ctižádostivost byla mírněna ponížeností a skromností. Každý se má starat o to, aby byl ctihodný, nikoliv se takovým pouze zdál: „Nic nedělej, neříkej a nezamýšlej jen pro povrchní lesk.“¹⁴⁷ Je nezbytné umět ukojit chloubu, a stejně tak i zvědavost. Nikdo nemůže vědět všechno, není to ani dovoleno.¹⁴⁸

Každý rozumný člověk by podle Komenského měl ke všemu přistupovat s pokorou, zdrženlivostí, pečlivou uvážlivostí. Neměl by být marnotratný, a naopak, měl užívat věcí pouze v takové míře, v jaké je nezbytně potřebuje, ne více. Člověk má být tudíž i šetrný, štedrý, ne avšak rozhazovačný: „Touží-li člověk mít tolik, kolik postačuje, je to soběstačnost (autarkie), touží-li mít víc než dost je to hrabivost, a jestliže chce méně, než je třeba, je to lenivost a tupost.“¹⁴⁹ Podobně se vyjádřil i Aristotelés: „Nenazýváme totiž lakomými ty, kteří

¹⁴⁴ 2Te 3,10-11.

¹⁴⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. III, cit. vyd., s. 205.

¹⁴⁶ srov. Př 16,2.

¹⁴⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. III, cit. vyd., s. 210.

¹⁴⁸ Tamtéž.

¹⁴⁹ Tamtéž, § 9, s. 200.

berou velké množství tam, odkud nemají, ..., nýbrž nazýváme je spíše špatnými, bezbožnými a nespravedlivými.“¹⁵⁰

Shrňme-li Komenského doporučení, člověk má být rozumný ve všem, do čeho se kdy pustí. Vůči sobě by měl být „obzvláště obezřelý, vůči bližnímu spravedlivý, vůči Bohu uctivý a v konání dobra bezúhonný, upřímný a vytrvalý.“¹⁵¹

Komenský je toho názoru, že člověk je mírou všech věcí i sebe samého, tudíž by měl být přesnou znalostí sebe sama jako pravidla. Má být vychován k tomu, aby vládl sobě samému, čili je potřebné, aby společné pojmy, puzení a vrozené schopnosti přizpůsoboval v souladu se svou přirozeností předmětům svého působení.

Vláda nad člověkem náleží především samotnému člověku. Dobře se totiž vede člověku, který se rozhodl řídit podle rozkazů rozumu. Pokud se člověk rozumem neřídí, je mu i tisíce vůdců k ničemu. Komenský tvrdí: „Tisíc učitelů neudělá učence z člověka, který se nechce učit, a tisíc hlídačů neochrání člověka před hříšnými činy, jestliže si on sám neuhlídá svou čistotu.“¹⁵²

7.2 Symbiotika - rozumnost při řízení sebe samého i jiného

Věra Soudilová upozorňuje, že „přechod od etiky k symbiotice je vykročením k etice sociální.“¹⁵³ Bůh na světě nechtěl mít jen jednoho člověka, nýbrž seskupení lidí, kteří žijí pohromadě pro dobro každého jednotlivce a společné dobro všech. Přál si vidět na světě rodiny, přátelství, smlouvy, královské vlády apod. Komenský v této části *Obecné porady* radí, jak se chovat rozumně ve vztahu k druhým.

Za základ *symbiotiky* Komenský považuje lásku – pouto, jež utváří vztahy mezi lidmi. Láska vzniká mezi manžely, rodiči a dětmi, sestrami a bratry či pokrevními příbuznými i známými.¹⁵⁴

Aby vztahy mezi lidmi byly rozumně založeny, je potřeba ctností, neboť tam, kde se ctnosti projevují ve vztazích, tam se projevuje i rozumnost. Vztah člověka k druhému má být proto vždy laskavý, čestný a užitečný. Pojítkem lidských vztahů je pak především svornost,

¹⁵⁰ Srov. ARISTOTELÉS, *Etika Nikomachova*, 1122 B.

¹⁵¹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofie, Svět mravní*, kap. III, cit. vyd., s. 203.

¹⁵² Tamtéž, s. 202.

¹⁵³ SOUDILOVÁ, V. *Pansofia – Svět mravní – komentář*, cit. d., s. 250.

¹⁵⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IV, cit. d., s. 215.

spravedlnost a zejména důvěra.¹⁵⁵ Další ctnosti jako vlídnost, úslušnost a skromnost jsou Komenským dokonce považovány za ozdobu lidských vztahů.

Komenský si přeje, abychom takovéto ctnosti projevovali vůči všem, neboť rozumnost se projevuje v okamžiku, kdy nehledáme rozdíly mezi námi.¹⁵⁶ Komenský píše, že zvláštní rozumnosti si žádá jednání s lidmi smýšlejícími nebezpečně (nepřátelsky). Radí, ať s přáteli jednáme vždy poctivě, s nepřáteli obezřetně. Potkáme-li zlého člověka, obrňme naše srdce trpělivostí a vždy dbejme na to, aby nám zlá a zkažená srdce neuškodila.¹⁵⁷ Komenský varuje před stopami, jež se na nás vždy zanechají po styku s druhými. Potkáme-li člověka dobrého a moudrého, stáváme se též takovými, a naopak, potkáme-li člověka špatného, hloupého a bezbožného, můžeme se stát snadno jeho kopií.¹⁵⁸ Komenský si přeje, ať v nenávisti nechováme žádného člověka, nýbrž jen jeho neřesti.¹⁵⁹

Za vyšší stupeň mezilidských vztahů považuje bezesporu přátelství, které je vzájemným společenstvím lásky mezi určitými lidmi.¹⁶⁰ Přátelství máme hledat jen s těmi, jimiž se toužíme připodobnit: moudrý člověk si hledá přátele mezi moudrými, čestný mezi čestnými, zbožný mezi zbožnými atd. Dříve, než si vybereme přítele, je podle Komenského zapotřebí prozkoumat jeho povahu a mravy.

Komenský se i tady opírá o Seneku a upozorňuje, že přátelství nesmíme v žádném případě hledat pro užitek. Takovýto vztah není přátelstvím, nýbrž obchodem.¹⁶¹ Je proto důležité pečlivě uvážit, koho si vybereme za přítele a s kým budeme sdílet všechna svá tajemství. Přátelství je velká vzácnost, proto Komenský tvrdí, že „nejlepší je nemít žádné nepřátele, mít několik přátel a všechny dobré lidi příznivě sobě nakloněné.“¹⁶² Přátelství je pro Komenského klenot mezilidských vztahů. Přátelé si podávají pomocnou ruku a poučují se navzájem ze svých chyb, byť je to tomu druhému nepříjemné. Jsou jaksi svázáni krásnou nepovinnou povinností.

Komenský se dále zaměřuje na řeč ve styku s lidmi, neboť rozumnost se odráží i v jazyce, kterého je třeba správně užívat. Např. mluvit se má tam, kde je to nutné, a mlčet tam, kde je mluvit nevhodné. Pokud mluvíme, musíme mluvit smysluplně, tedy říkat věci, nikoliv prázdná slova. Komenský také radí, abychom nemluvili, pokud jsme rozrušeni, jelikož to brání našemu rozváženému myšlení: „Řeč se má shodnout jak s rozumovou představou

¹⁵⁵ Tamtéž, kap. IV, s. 215.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 216.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 217.

¹⁵⁸ Tamtéž.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 224.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 222.

¹⁶¹ Téměř autentický Senekův výrok (srov. *Epistulae* 9,10; česky: *Další listy*, s. 27)

¹⁶² KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IV, cit. d., s. 223.

mluvčího, tak i posluchače.¹⁶³ Co člověk neví jistě, ať raději vůbec neříká. Každý člověk se má podle Komenského držet pravidla: „Mluv málo, dělej mnoho“¹⁶⁴

Je patrné, že rozumnost musí být základem mezilidských vztahů. Aby člověk jednal s kýmkoli rozumně a chvályhodně, musí se k lidem chovat se vší slušností a úctou. Komenský žádá, abychom se ke každému člověku chovali jako ke světu a k Bohu – opatrně, obezřele a zbožně. Před nikým se tedy nesmíme povyšovat ani ponížovat. Jestliže nad někým vynikáme, tak při tom nezneuctíme svou důstojnost, a naopak převyšuje-li nás někdo, skromně se podřídíme. Podle Komenského je totiž nezbytné zachovávat rovnováhu - rozumný člověk vše posuzuje a váží na míse svých vah. Je-li někdo zkušenější než my sami, je v zájmu všech mu ustoupit, mlčet a učit se jeho radám.¹⁶⁵

7.3 Ekonomika – rozumnost při ovládání jiných lidí

Komenský definuje ekonomiku jako rozumnost při ovládání jiných lidí sloučených v nějakém společenství, zejména v rodině. Podle Komenského se nikdo z lidí nerodí jen pro sebe, nýbrž všichni jsou zrozeni k tomu, aby žili ve společenství a pěstovali společně lidskost, spravedlnost, dobrotivost a ostatní ctnosti.

Komenský užívá metaforu stromu, jejíž pomocí vysvětluje mezilidské vztahy: Strom tvoří mnoho větví, které dělají strom mohutným a pevným. Lidé představují tyto větve. Komenský rozlišuje větve vládnoucí, ovládané a ty, které spadají pod obojí.¹⁶⁶ Toto rozlišení je podle Komenského zcela přirozené (v lidském společenství musí být vždy nadřazení a podřazení). Je to tak uzpůsobeno v zájmu společného dobra a svobody, což napomáhá udržovat řád. V lidské společnosti nesmí být žádný člověk nečinný.

Být nadřazen pro Komenského neznamená, že všichni budou nadřazenému sloužit, nýbrž nadřazený má sloužit poddaným svou moudrostí. Komenský tuto myšlenku opět směřuje k Písmu: Bůh je vševědoucí a všemohoucí, tudíž žádné služby od jiných nepotřebuje. Je nad všemi a nad vším - udržuje vše v pořádku (uchovává a omezuje naše omyly). Podle Komenského je rozumné to, že vyšší a moudřejší vládne, a nižší je ovládán v zájmu společného dobra.¹⁶⁷

¹⁶³ Tamtéž, s. 218.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 222.

¹⁶⁶ Tamtéž, kap V, § 4, s. 225.

¹⁶⁷ Tamtéž, § 8, s. 225.

Komenský si přeje, aby každý nadřízený byl stejně tak důležitý, jako je např. Slunce pro tento svět. Vládce nikdy nesmí zahálet, má jít všem příkladem, povzbuzovat, všechny poučovat a dbát na správné mezilidské vztahy.¹⁶⁸ Nadřízený je povinen udržovat paprsky spravedlnosti řád, pokoj, svornost a zbožnost.

Aby se udržovala společnost v takovém pořádku, je samozřejmě opět zapotřebí rozumnosti.¹⁶⁹ Komenský píše: „Rozumnost nutně potřebuje obě strany, vládnoucí i ovládanou.“¹⁷⁰ Vládnoucí má vědět, co, čím, a jak je třeba dělat, a ovládaný musí umět poslouchat. Komenský zdůrazňuje, že nikdo si nepřeje být ovládán nerozumným člověkem, který způsobuje bolest. Ten, kdo na sebe bere ono břímě ostatním vládnout, musí vědět, co je správné udělat. Lidem se má vládnout prostřednictvím doporučení, čili radit podřízenému, co je správné udělat, nikoliv mu rozkazovat.¹⁷¹

Komenský často srovnává ideu vlády s hodinami. V hodinách nepohybuje závaží všemi kolečky, ale jen jedním hlavním a to pohybuje zase dalšími. Vládce nemá vládnout bezprostředně všem, ale podřídít jedny druhým – mít pomocníky (podřízené vládce) Vládnout skupinám je výhodnější a snazší než vládnout každému zvlášť.¹⁷²

Nikdo nemůže vládnout, pokud sám se nenaučil nechat se ovládat rozumem, zákony a Bohem. Člověk je Božím zástupcem, tudíž prvně musí být podřízen Bohu a skrze něho se stát zástupcem Božím, který vládne druhým.¹⁷³

Vládce si musí získat autoritu, která dělá z osobnosti bytost vznešenou. Vládce si má podle Komenského uchovávat autoritu především předváděním ctností, tedy jít ostatním příkladem: “Jaký vládce, takový stádce.”¹⁷⁴ Pro Komenského je moudrým vládcem ten, kdo je upřímný, pravdomluvný, bohabojný, bezelstný, přátelský, štědrý, laskavý – ve všech směrech rozumný.

Krátce se pozastavme nad rozumností v řízení domácnosti, kterou Komenský považuje za nejmenší společenské uspořádání. Domácnost řídí manželé, přičemž podřízené zde představují samozřejmě děti. Manželství představuje pro Komenského první a nejspjatější společenskou jednotku, jež je základem hospodářského života. Děti se stávají upevněním manželství. K domácnosti by mělo patřit také služebnictvo.¹⁷⁵

¹⁶⁸ Tamtéž.

¹⁶⁹ Tamtéž, § 9, s. 226.

¹⁷⁰ Tamtéž, § 10, s. 226.

¹⁷¹ Tamtéž, § 12, s. 226.

¹⁷² Tamtéž, § 15, s. 227.

¹⁷³ Tamtéž, § 16.

¹⁷⁴ Tamtéž, § 23, s. 228.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 230.

Komenský věnoval pozornost také povinnostem v domácnosti. Byl toho názoru, že každý člen domácnosti má mít určité povinnosti, kterými se zavazuje druhému členu domácnosti. Například povinností manželů je projevovat si lásku a věnost, přičemž manžel má povinnost chránit manželku a manželka by měla na oplátku svého milého chotě cítit. Komenský radí mužům, jak si rozumně vybrat ženu: měla by mít všechna tři P – tj. být pobožná, počestná a prozíravá, dále pak také peněžitá a pěkná.¹⁷⁶

Komenský zdůrazňuje důležitost domácí výchovy. Rodiče by měli vést své potomky k pracovitosti, trpělivosti, mravnosti, zbožnosti, čilosti, podnikavosti, jednoduchosti, cudnosti, pravdě a ke všem ostatním ctnostem, jež se s rozumností pojí.¹⁷⁷ Cílem rodičů je děti správně vychovat, aby mohly v dospělosti sloužit sobě, druhým a Bohu. Povinností dětí je proto své rodiče ve všem poslouchat, nikoliv jim odmítnout.

Rodina by se podle Komenského měla i zajímat o služebnictvo - být k němu laskavá, poskytovat mu oblečení, jídlo a plat, ale také si rodina musí umět zajistit autoritu. Komenský ovšem v žádném případě nemá na mysli otroctví - nemluví o sluhovi jako o otrokovi. Lidská přirozenost se otročení brání.

Závěrem této kapitoly si připomeňme Komenského myšlenky o rozumnosti při ovládání jiných lidí: „Vláda člověka nad člověkem se má uskutečňovat pomocí rozumu, nikoli násilí.“¹⁷⁸ I ten, kdo je ovládán, je obdařen svobodnou vůlí jako vládce. Člověka nelze ovládat jinak než rozumem a zkoušíme-li to jinak, přecházíme k tyranii, násilnosti a zániku. Každý rozumný tvor přijme, aby byl veden pomocí rozumu někoho jiného. Komenský tvrdí: „Jestliže někdo na rozum útočí vášní a vědomě a dobrovolně mu odporuje, je třeba ho ukáznit. Ne však proto, aby svou vůlí podřídil vůli někoho jiného, nýbrž proto, aby byl nucen jednat rozvázněji a nebyl vnitřně rozpolcený.“¹⁷⁹

7.4 Scholastika - rozumnost při řízení školství ve státě

Škola pro Komenského představuje sdružení mládeže vedené dospělými. Je uzpůsobena k vzájemnému cvičení ve všech věcech, jimiž je nutno po celý život sloužit sobě a ostatním. Jejím hlavním úkolem je vést člověka k rozumnosti. Je proto nezbytné, aby takovéto sdružení bylo správně vytvořeno a rozumně vedeno. Řekové toto shromáždění,

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 232. - Srov. SOUDILOVÁ V. *Komenského Mundus moralis*, cit. vyd., s. 62.

¹⁷⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. V, cit. d., s. 232.

¹⁷⁸ Tamtéž, § 26, s. 228.

¹⁷⁹ Tamtéž, § 28, s. 229.

nazývali σχολή – volný čas věnovaný studiu, a pro Římany znamenalo hru (*ludus*) – jedná se o pokus odvrátit útlé duše od představy přísnosti. S oběma představami se Komenský ztotožňoval.¹⁸⁰

Je nezbytné toto společenství vytvořit, neboť mladá lidská bytost je ještě křehké stvoření, jež teprve k rozumnosti musí dospět. Proto se nesmí ponechat jen sobě samému a musí být vedeno již někým rozumným. Vzhledem k tomu, že rodiče se dítěti nemohou náležitě věnovat, je nutné mládež předat strážcům, kteří ji budou chránit před zlem a učit dobru.¹⁸¹ V *Informatoriu školy mateřské* Komenský zdůrazňuje, že kdo chce mít rozumné dítě, musí s ním i rozumně postupovat, nikoliv z něj udělat nevědoucí bytost, kterou Komenský přirovnává k šaškovi či tetřevovi.¹⁸² Nebo také píše: „A poněvadž život jest oheň, oheň pak, nemá-li volného průchodu a ustavičného kmitání a plápolání, hasne ihned: také dítkám je nevyhnutelně potřebí, aby každodenní svá hýbání a cvičení měly; proto i to rodičové opatrovati mají.“¹⁸³

Komenský vyjmenovává tři důvody, proč je nezbytné, aby mladý člověk byl veden rozumně: Za prvé, děti jsou také obdařeny svobodnou vůlí, avšak s ní ještě neumějí zacházet. Je tudíž potřebné zabránit tomu, aby se jí naučily zneužívat, neboť první období lidského života je velmi citlivé a snadno náchylné ke špatným věcem. Za druhé, děti již od kolébky milují společnost, a proto je nesmíme držet od společenského života. Je ovšem nutné je pouštět jen do společnosti rozumných a dobrých lidí. Za třetí, jsou bytostmi rozumnými – byla jim stejně jako dospělým darována svoboda rozhodování. S dětmi se proto nesmí zacházet jako s dobyt看, nýbrž „je nutné jim přitáhnout uzdu rozumu, aby se daly vést a naučily se a zvykly si s rozumem spravovat své a řídit cizí záležitosti, aby se nikdo z nich nezvrhl v šelmu, netvora nebo něco nízkého.“¹⁸⁴

Aby vyučovací systém správně fungoval, je potřeba zvláštní rozumnosti: Za prvé, je nezbytné, aby školám byla ke vzdělávání svěřována veškerá mládež a nikdo se z toho nesměl vynechat (všechny společenské vrstvy mají právo na vzdělání – být vedeni k moudrosti). Za druhé, aby mládež byla svěřena k úplnému a trvalému zušlechťení, což znamená, že ze škol mají vycházet lidé, kteří jsou opravdu lidmi, nikoliv jen zlomky lidí. Za třetí, každý má získat vzdělání přiměřeného stupně – jiné mají mít ti, co se učí řemeslu a praktickým

¹⁸⁰ *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. IV, Praha: SPN, 1966, 248.

¹⁸¹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VI, § 3, cit. d., s. 233.

¹⁸² KOMENSKÝ, Jan Amos. *Informatorium školy mateřské*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964, s. 26.

¹⁸³ Tamtéž, s. 22.

¹⁸⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VI, § 4, cit. d., s. 234.

povoláním, a jiné zase ti, kteří jsou předurčení k vládnutí lidem (takové lidi je nezbytné uvést do plné moudrosti).¹⁸⁵

Komenský proto apeluje na učitele, kteří musí být ti nejvybranější z lidí – zbožní, důstojní, počestní, apod. Všichni musí být znalí toho, k čemu se má mládež vychovávat, a proto musí být živými příklady vzdělanosti, mravů a zbožnosti.¹⁸⁶

Aby se lidé stali rozumnými, moudrými, čestnými, zbožnými, čili byli Bohu co nejpodobnější, je podle Komenského zcela nezbytná tzv. vševýchova (*pampaedia*) – všichni se musí učit všemu a všestranně. Komenský si přeje, aby *pampaedia* dopomohla k vytvoření člověka jakožto pansofa. To znamená, aby každý rozuměl rozčlenění věcí, myšlenek a řeči. Aby také rozuměl cílům, prostředkům a způsobům činnosti všeho konání (svého i cizího), a každý uměl rozlišovat podstatné od vedlejšího, škodlivé od neškodlivého apod. Kdyby se všichni tomuto všestrannému naučili, stali by se rozumnými a moudrými.¹⁸⁷

7.5 Politika - rozumnost při řízení obce

Komenský politiku definuje na nejrůznějších místech svých spisů. Mezi jednotlivými definicemi bychom mohli nalézt řadu rozdílů. Nejsystematičtější výklad o politice je podán v *Mundus moralis*. V *Panorthosii* pak Komenský promýšlí politiku novou (ideální politiku).

Politika pro Komenského především znamená rozumnost při řízení obce, jež představuje společenství svázané určitými zákony. V *Unnum necessarium* politiku definuje jako „svorné spolužití lidí k vzájemnému usnadňování života.“¹⁸⁸

Josef Válka píše, že Komenský politiku chápe jako realizaci lidských záměrů – jako dílo člověka, do kterého již Bůh nezasahuje přímo v tom smyslu, že by jeho vůle stála za každým činem a za každou institucí.¹⁸⁹ Politika je tedy převážně lidskou záležitostí.

Komenský přirovnává politické uspořádání k lidskému tělu: Politika potřebuje předně hlavu (úředníky), ruce (řemeslníky), nohy (poslové, námořníci či kočí), ústa, zuby, žaludek

¹⁸⁵ Tamtéž, § 10.

¹⁸⁶ Tamtéž, § 11.

¹⁸⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Pampaedia*, kap. VII, In: Týž *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III. Praha: Svoboda, 1992, kap. I, § 14, s. 16.

¹⁸⁸ KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřeby*, cit. d., s. 107.

¹⁸⁹ VÁLKA, Josef. *Husitství na Moravě: Náboženská snášenlivost; Jan Amos Komenský*. Brno: Matice moravská, 2005, s. 285.

(rolníci, pekaři či mlynáři), slezina a žluč, jež vysávají škodlivé látky (učenci), jazyk (řemeslníci) a konečně srdce (bohoslovci).¹⁹⁰

Komenský požaduje, aby politika byla vedena rozumností. Rozumné politické uspořádání má totiž pevný řád a užívá všech možných prostředků k tomuto řádu. V každém státu má být proto jedna nejvyšší moc, jeden soud a jeden soudce - podobně jako prospívá, aby v jedné obci byly jedny hodiny, podle kterých se všichni řídí. Každý národ by měl mít jednoho svého vládce, jelikož si to tak žádá Boží nařízení, přirozené právo a sám rozum.

Pojátkem lidských vztahů jsou podle Komenského zákony, které představují „normu spravedlnosti, ideje, podle nichž se mají věci odehrávat.“¹⁹¹ Zákony by měly být především stručné, aby jim každý rozuměl. Je také rozumné, aby zákony byly každý rok v určitý den veřejně předčítány, aby si je každý zapamatoval. Všichni lidé jsou účastni téže přirozenosti, a proto nikomu nesmí být nic utajováno.

Dokonalou politiku Komenský spatřuje v takovém systému, kde vládcové jdou svým poddaným příkladem, což znamená, že poddané nabádají, aby podle zákonů žili, a vysvětlují jim rozumné důvody, proč je mají poslouchat. Poddaní by pak ochotně měli tyto zákony poslouchat, neboť by si byli vědomi spravedlností zákonů, napravovali se a zdokonalovali. Komenský tvrdí: „Základem politiky je lidská přirozenost, zkoumaná vnitřním smyslem (rozumem čili světlem mysli) za přispění smyslové zkušenosti (i příkladů odtud sebraných) a za přispění Božího zjevení, aby se tak křesťanský politik styděl stanovit něco bez smyslů, bez rozumu a Boží autority.“¹⁹²

Komenský hovoří o třech nejrozumnějších formách vlády, které převzal z aristotelské tradice - zastává myšlenku smíšené ústavy. Všechny formy vlády mají vzkvétat v trojím stavu (monarchii, aristokracii, demokracii). Demokracie se Komenskému jeví jako nejpřirozenější, neboť kdybychom nebyli pokaženi pádem v ráji, byli bychom si všichni rovni. Lidé si pravidelně volí zástupce do této vlády, kteří jsou ti nejrozumnější a nejschopnější. Druhou formou vlády je Aristokracie, která Komenskému připadá nejspolehlivější, neboť svrchovanou vládu není snadné svěřit beze strachu jak jedinci, tak mnoha lidem. Aristokracie je střední cestou – vládne větší množství šlechticů. Třetí formu vlády, monarchii, Komenský považuje za nejdokonalejší a nejrozumnější, jelikož je zobrazením celku všehomíra, který

¹⁹⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VII, § 3, cit. d., s. 235.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 236.

¹⁹² KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět duchovní*, kap. VII, cit. d., s. 337.

spravuje sám Bůh. Komenský je přesvědčen, že jedna jediná vybraná lidská duše, která se jeví jako jedna z nejmoudřejších, je nejlepší volbou.¹⁹³

Komenský tvrdí, že není snadné určit, která z forem vlády je nejlepší, jelikož každá má své výhody a nevýhody. Každá z nich se může také zvrhnout: demokracie v tyranii, aristokracie v oligarchii a monarchie v anarchii.¹⁹⁴ Přesto se nejvíce přiklání k monarchii, o které pojedná následující kapitola.

7.6 Monarchika – rozumnost při řízení království

Monarchika je rozumným řízením království. Znovu připomeňme, že tento pojem pochází z řeckého *monos archeón* – jediný vládnoucí. Jiným názvem může být basilika - z řeckého *basileos* – král. Podle Komenského, vláda jednoho člověka je rozumnější, než vláda mnohých, neboť se tím předchází zbytečným zmatkům. Komenský připomíná, že i loď potřebuje jen jednoho kormidelníka, stádo jednoho pastýře, vojsko jednoho vrchního velitele apod. Jedinec si dokáže získat více respekt než více lidí dohromady.¹⁹⁵

Komenský dále obhajuje monarchii tím, že v její prospěch mluví vše, co se na světě vyskytuje. Např. Slunce je jediným vládcem všech planet a přírody, včely mají jednu královnu, i ctnost je v jednotě mnohem silnější. Jednota je pojátkem všech věcí a je tak nepřemožitelná.¹⁹⁶ Ideu monarchy nalezneme také v bibli, kde stojí: „Král sedí na soudném stolci a očima rozmetává vše, co je zlé.“¹⁹⁷

I když se v monarchii nedá zvolit vládce (vládcem se stává dědic), Komenský v tom spatřuje menší nebezpečí, než vládce hledat. Podle Komenského, nebesa dala panovníkovi moc rozhodovat, poddaným zase ponechala slávu poslušnosti a slova jako otroci či poroba byla vymýcena. Všichni tak slouží panovníkovi svobodně a ochotně, neboť to tak zařídil Bůh.¹⁹⁸

Komenský monarchii považuje za vládu moudrosti. I když král panuje s tou nejvyšší možnou moudrostí, potřebuje moudré rádce – filosofy, politiky a teology.¹⁹⁹ Komenský obzvláště vyzdvihuje filosofy, bez kterých by byla vláda moudrosti nemožná. Stejného názoru

¹⁹³ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VII, § 20., cit. d., s. 237.

¹⁹⁴ Tamtéž, § 24.

¹⁹⁵ Tamtéž, kap. VIII, § 1, s. 238.

¹⁹⁶ Tamtéž.

¹⁹⁷ Př. 20,8.

¹⁹⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VIII, § 10, cit. d., s. 240.

¹⁹⁹ Tamtéž, § 12.

je i Platon, podle kterého se lidstvo nikdy nezbaví zla, pokud se vlády neujmou skuteční filosofové.²⁰⁰ Totéž učí i Šalamoun, tvrdí Komenský.²⁰¹

Vládnutí v monarchii má fungovat po stupních: Král má dohlížet na své provincie a jejich správce, tudíž i na všechny knížata a panstvo; každý kníže na svá panství; každý majitel panství na svá města, osady a vesnice; správci na všechna hospodářství, která spadají pod jejich pravomoc; každý hospodář na své domácnosti; a konečně každý člověk má dohlížet na sebe sama a všechny své záležitosti.²⁰²

Komenský je přesvědčen, že vše závisí na schopnosti krále rozumně vládnout: „Čím je na světě slunce a v těle živočich srdce, tím je a má být v království král, totiž prvním hybatelem a oživovatelem všeho.“²⁰³ Král má dbát na spravedlnost, přijímat od poddaných vše a nic si ponechat pro sebe. Poctiví poddaní mají zase vše, co přebývá, vracet do královské pokladny, aby tyto přebytky posloužily celému království.

²⁰⁰ Srov. Plato: *Res publica* 5, 473D, česky: *Ústava*. Praha 1921, přel. F. Novotný, s. 206.

²⁰¹ Srov. Mdr. 6,21-25.

²⁰² KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. VIII, cit. vyd., s. 242.

²⁰³ Tamtéž, § 14, s. 240.

8. Prudentia v kontextu s všenápravným projektem

Komenský své filosofické, politické a duchovní myšlení směřoval k universální nápravě člověka a společnosti. Opakovaně upozorňoval, že lidská přirozenost je následkem dědičného hříchu pokažena. "Věci lidské" tj. náboženství, politika a filosofie přestaly pracovat celistvě vinou lidí, kteří sledují jen svoje zájmy a svůj prospěch bez ohledu na ostatní. Lidé přestali rozumně uvažovat a stali se nevědomými bytostmi, které slepě následují svého vůdce a odevzdávají svobodu do rukou lidí, kteří ji zneužívají. Ti, kteří sebou nechají manipulovat, kazí svojí přirozenost stejně jako ti, kteří chtějí někoho ovládat. Podle Komenského je tak svět plný soupeření o vládu, vědění a náboženství.

Komenský byl přesvědčen, že všenáprava lidstva je možná: „Věci lidské jsou sice pokažené, ale nepropadly úplné zkáze, protože za kvasem omylů, vad a zmatků zůstává těsto Božího díla.“²⁰⁴ Touha po vědění, správnému jednání a uctívání Boha stále mezi lidmi existuje. Je jen potřeba ji navést na správnou cestu. Lidská přirozenost se chce neustále zlepšovat.²⁰⁵ V *Cestě světla* Komenský píše: „Přirozenost lidská si neukládá jiných cílů žití, než vyučovat a učit se, protože oko se nenasytí díváním ani slyšením.“²⁰⁶

Aby náprava "věcí lidských" byla možná, musí se nápravy účastnit naprosto každý bez výjimky. Náprava se proto musí odehrát podle zásady *omnes, omnia, omnino* – všichni musí být napraveni ve všem a všestranně, přičemž každý musí nejprve začít u sebe. Všichni musí jít cestou jednoty, jednoduchosti a dobrovolnosti, jak tomu bylo i v ráji. Komenský píše: „Přestaňme si mezi sebou dělit vědy, statky a úřady, navzájem si je udílet a zase si je rvát z rukou a tak se utkávat v bojích. Každý ať touží vědět, chtít a moci raději všechno, co vědět, chtít a moci dal Bůh, než jen nějakou část. Neboť pak teprve bude štěstí každého z nás plné, ne částečné, nebude-li zkomolené, nýbrž celistvé.“²⁰⁷

Josef Válka poukazuje na to, že pro Komenského je lékem proti společenským defektům jako je násilí, lhostejnost či zoufalství *prudentia*, jež vnáší do společnosti jasné světlo, které přímo vybízí k tomu, aby lidé o všem pečlivě uvažovali. Je tak moudrou a prozíravou uvážlivostí, která slouží jak člověku, tak společnosti a státu. Do společnosti přináší racionální uvažování a je symbolem klidného, pracovitého a cílevědomého životního stylu,

²⁰⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Panegersia*, kap. VIII, § 2, cit. d., s. 102.

²⁰⁵ Tamtéž, § 3, s. 102-103.

²⁰⁶ KOMENSKÝ, *Cesta světla*, cit. d., s. 22.

²⁰⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Pampaedia*, kap. III, § 4, cit. d., s. 38.

čímž nás vede na cestu míru. Svoboda je díky ní ovládána rozumem, člověk nepodléhá svým vášním a promýšlí si pečlivě své cíle.²⁰⁸

Je tedy potřebné zažehnou všeobecné rozumové světlo, v němž budou vidět všichni, všechno a veskrze.²⁰⁹ Abychom toto všeobecné rozumové světlo blíže vysvětlili, upozorníme nejprve na to, že Komenský rozlišuje šest stupňů, jimiž se rozumové světlo lidem postupně odkrývalo. Prvním stupněm, jak bylo rozumové světlo do lidské mysli uvedeno je autopsie, totiž bezprostřední a přesný pohled na věci, který Bůh člověku poskytl. Na prvním stupni člověk postupně poznal všechny živočichy a dal jim jména. Po této zkušenosti si našel partnera, a aby se spolu mohli dorozumívat, byla jim dána řeč, čímž se mohli cvičit k hojnějšímu prospěchu v moudrosti. Když lidí začalo přibývat, následovala veřejná shromáždění, jež dále k rozvoji moudrosti a rozumnosti přispívala. Aby se rozumové světlo mohlo šířit dál, bylo vynalezeno písmo a posléze knihtisk, který činil moudrost dostupnější. Posledním stupněm se stalo mořeplavectví, což dalo lidem možnost šířit rozumové světlo i nevzdělaným národům.²¹⁰

Jednotlivá století s sebou přinášela těchto šest cest rozumového světla. Komenský očekává ještě sedmou cestu rozumového světla, jež konečně uskuteční celkovou nápravu. Tento sedmý stupeň bude nejvyšší, plný a universální. Sedmou cestou má být takové rozumové světlo, které nelze uhasit. Tato cesta bude cestou poslední. Po ní bude už ona blažená cesta po nebesích, opět autopsie. Ze všech odhalených světél se stane jedno velké všeobecné rozumové světlo: „Pak už nebude následovat žádný nový stupeň, protože ono zření blažených nebude znamenat potůčky znalosti věcí, ale samotnou studnici Boha, v němž blažení budou vidět a mít všechno bez konce.“²¹¹ Poslední cesta světla spojí všechny předchozí a učiní je teprve znamenitými. Např. i Jan Patočka přisuzoval rozumovému světlu zvláštní význam: „Takové světlo rozumu pomůže jednotlivcům i lidstvu, jelikož naše vůle je zvyklá sledovat rozum, který jí ukazuje cestu.“²¹² K nalezení rozumového světla je třeba sledovat prameny, které nám jsou od počátku dány - svět, Písmo a lidská mysl, do které jsou Bohem vtištěny společné pojmy, pudý a schopnosti.

Jan Patočka tvrdí, že hlavním prostředkem nápravy je u Komenského vševýchova (*pampaedie*), jež je universálním vzděláváním celého lidstva. Má být proměnou přípravou člověka na lepší a vyšší život. Vševýchova je celoživotním procesem a jedině ona a s ní spjaté

²⁰⁸ VÁLKA, Josef. *Husitství na Moravě: Náboženská snášenlivost*, cit. d., s. 314.

²⁰⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Panaugia*, kap. X. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I, cit. d., s. 137.

²¹⁰ KOMENSKÝ, *Cesta světla*, cit. d., s. 79-80.

²¹¹ Tamtéž, s. 82.

²¹² PATOČKA, J. *Cesta světla, předosvícenská brána k osvícenským ideálům*. In: Týž, *Komeniologické studie*, díl III, cit. d., s. 473 - 474.

vzdělání přivede člověka k rozumnému uvažování. Přivede jej tak k sobě, k vědomí, samočinnému, čili svobodnému životu.²¹³

Výchova má člověka dovést k lidskosti, která je symbolem mírného jednání, bez stopy násilí. Takový člověk je zbaven nevědomosti, nenávisti či agrese a je otevřen patosem lásky pro druhé, pro svět, jeho jednotu a smysl.²¹⁴ Výchova k lidství člověka dovede k novému vědění, které k lidskosti člověka bezesporu patří. Nové vědění se již nesoustředí jen na určitý okruh vědění speciálních věd, nýbrž je věděním o celku světa. Soustředí se na postavení člověka v tomto světě a jeho smysl. Dělá z člověka tzv. *pansofa*, který se soustředí na všechny lidské záležitosti – jak soukromé, tak veřejné.²¹⁵

Až bude svět napraven, budeme mít podle Komenského opravdovou vševědu, plné rozumové světlo, a budeme moci rozeznat pravou podstatu všech věcí. Všichni lidé budou rozumní ve všech lidských záležitostech, neboť budou universálně vzdělání. Rozumové světlo bude rozšířeno po celém světě, tudíž naprosto všichni budou rozumní. Komenský praví: „Až budeme mít univerzální sbor moudrých lidí, nebude možno, aby byl nedostatek světla, a tmě bude uzavřen návrat jednak tím, že univerzální světlo ozáří všechny, jednak že bude dosti těch, kteří by neustále šířili světlo stále početnějším lidem.“²¹⁶ K tomu je zapotřebí universálního jazyka, který bude společný všem národům. Díky němu se svět stane přístupný všem, neboť si budou všichni ve všem rozumět. Universální jazyk musí být na první pohled patrný, srozumitelný, bohatý a mít snadnou výslovnost. Teprve pak nevědomost a rozepře vymizí a světlo rozumnosti začne zářit.

Je nezbytné postupně rozsvítit záři světla rozumového (*prudentia*) v sobě, poté v srdcích druhých a nakonec ji rozšířit do celého světa. Josef Válka píše: „Prudentia není odzbrojujícím opatrnictvím, ale moudrou a prozíravou uvážlivostí, která slouží jak člověku, tak společnosti a státu.“²¹⁷

Komenského všenápravné úsilí můžeme shrnout slovy Věry Soudilové, která tvrdí, že vševědný, vševýchovný a všenápravný význam Komenského světelné metafyziky spočívá v tom, že člověk je „aktivní, světu a ostatním lidem otevřenou, rozumnou, osvícenou bytostí. Což znamená, že Božské světlo nejen přijímá, ale i vyzařuje. Touto "osvětou" přispívá k všeobecné nápravě věcí a lidí.“²¹⁸

²¹³ PATOČKA, J. *Jan Amos Komenský a dnešní člověk*, cit. d., s. 356.

²¹⁴ Tamtéž, s. 487.

²¹⁵ Tamtéž, s. 357.

²¹⁶ KOMENSKÝ, *Cesta světla*, cit. d., s. 128.

²¹⁷ VÁLKA, Josef. *Husitství na Moravě: Náboženská snášenlivost*; cit. d., s. 14.

²¹⁸ SOUDILOVÁ, V. *Filosofické základy Komenského pedagogiky*. In: SOUDILOVÁ, V. PALOUSH, R. *Comenius redivivus*, cit. d., s. 72.

Všechny "věci lidské" musí být zkrátka prosvíceny světlem rozumu, jehož součástí je samozřejmě *prudentia*. V návaznosti na to ještě připomeňme, že Komenský v *Panorthosii*, šesté knize souboru *Consultatio catholica* požadoval, aby byla vytvořena nová všeobecná filosofie, nová všeobecná politika a nové všeobecné náboženství. S takovou filosofií by pak nemohl nikdo se zdravým rozumem nesouhlasit, ani kdyby chtěl, dále politika by udržovala celý lidský svět v jediném a bezpečném řádu, z něhož by nikdo nemohl vybočit, a pokud by mohl, aby nechtěl, a kdyby chtěl, aby nemohl, v posled nové všeobecné náboženství by odhalovalo tajemství jediného Boha, a nikdo by jej nemohl jinak vyznávat či uctívat.²¹⁹

²¹⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Panorthosia*, In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III, Praha: Svoboda, 1992, kap. VII, § 11, s. 363.

9. ZÁVĚR

Diplomová práce se zaměřila na racionální pojetí Komenského etiky. Komenský svůj etický systém zakládá na rozumnosti (*prudentia*), kterou zároveň považuje za stavitelku *Mundus moralis*. Rozumnost pro Komenského není záležitostí pouze teoretickou, neznamená jen mít určité vědomosti, nýbrž má význam i pro praktický život: je to především schopnost rozvážně a vždy náležitě na věci reagovat. S rozumností souvisí i další pojmy, jako je např. rozvážnost, uvážlivost, prozíravost, či obezřetnost, jimiž lze termín *prudentia* přeložit.

Komenský ukázal, že rozumnost se projevuje ve všech lidských záležitostech. Je uměním pečovat o klid svůj i ostatních, tudíž se stará o poklidný chod "věcí lidských" (filosofie, náboženství, politika). Rozumnost tedy usměrňuje činnosti člověka: Je nezbytná k ovládnutí sebe sama, k čemuž je nutná znalost sebe samého. Jestliže bude člověk schopen rozumně uvažovat, bude moci vládnout i druhým. Rozumnost z člověka činní bytost mravně nezávislou, tudíž člověk je schopen jednat podle sebe a nezáviset na ostatních. Díky tomu se stává svobodným. Základem světa mravního je tedy sebepoznání, sebeurčení a sebeovládání (*autognosia, autonomia, autokrateia*).

Člověk je pro Komenského obraz Boží, jenž byl obdařen světlem rozumu: „Veškerá rozumnost pochází od Pána, a to i Šalamounova. Veškerá naše rozumnost je vůči Boží ve stejném poměru jako potůčky k prameni.“²²⁰ Vše, co k lidské rozumnosti patří, je podle Komenského nutné vztáhnout k Bohu – podobně jako řeky směřují zpět k moři, do něhož se vlévají. Tato myšlenka dělá z člověka bytost aktivní a činorodou, která má na očích vždy poslední cíle svého jednání. Posledním a zároveň nejvyšším cílem musí pak podle Komenského být příprava na život věčný se svým stvořitelem.

K dosažení tohoto cíle člověk nemůže dospět jinak, než tím, že povede rozumný, tudíž i ctnostný život. Jiřina Popelová vystihuje, jak by takový život měl vypadat: „Křesťanská náplň společenského života spočívá v tom, že lidé vůči sobě se chovají spravedlivě, že jeden druhého neutiskuje, že prostý člověk není vysáván a zneužíván svým představeným.“²²¹

Komenský opakovaně hovořil o tom, že člověk ztratil vlastní úsudek vinou pádu člověka v ráji. Od té doby je svět zahlcen lidskou hloupostí, která vede k omylům a násilnostem. Cílem Komenského snah je navrátit se k božskému harmonickému řádu, jaký byl v ráji. Svůj všennápravný projekt proto staví na rozumovém světle, které musí mít zažehnuto nejprve

²²⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět mravní*, kap. X, cit. d., s. 249.

²²¹ POPELOVÁ, J. *Etika K historické a současné problematice mravní teorie*, cit. d., s. 677.

v každém člověku a postupně se má rozsvítit takovým způsobem (ozářit všechny "věci lidské"), že je nebude možno znovu uhasit. Hlavním prostředkem k této realizaci je výchova, jež je významnou podmínkou nápravy světa. Výchovu Komenský rozvádí a metodicky propracovává od útlého dětství až k samotnému sklonku života – je tak nejdůležitějším prvkem, který pomáhá šířit rozumnost a moudrost do lidského světa.

Výše uvedené myšlenky Komenského smýšlení o etice ukázaly, že Komenského etický systém je výrazně racionální. Ba dokonce, že rozumnost (*prudentia*) je v něm základní podmínkou, aby člověk mohl svobodně jednat. Aby ve světě panoval řád a mír, musí každý rozumně jednat a dodržovat určité zásady rozumnosti, z nichž asi nejdůležitější je pro Komenského biblická zásada: „Miluj svého bližního jako sám sebe! Většího přikázání nad tato dvě není.“²²² Jan Patočka připomíná, že Komenského hlavním úkolem je přivést člověka k vnitřnímu obratu, aby se stal bytostí otevřenou celku světa. Tento obrat k otevřenosti je zároveň obratem k lidskosti: Člověk se otevře patosem lásky pro druhé a pro svět.²²³

Podobně jako to učinili někteří interpreti Komenského děl, nutno i v závěru této diplomové práce poznamenat: Komenského myšlenky o tom, že všichni budou mít po nápravě světa jeden jediný názor a budou smýšlet stejně a ne jinak, budou také sdílet jedinou víru a vyjadřovat lásku a toleranci naprosto ke každému člověku, jsou příliš utopické. Takové myšlenky nelze ani dnes, ani v době budoucí realizovat. To ovšem neznamená, že je budeme brát na lehkou váhu. Komenský vytvořil takový etický systém, z něhož můžeme čerpat spoustu užitečných rad. Jistě s ním můžeme souhlasit v tom směru, že by vše mělo být postavené na rozumném uvažování (*prudentia*). Tím bychom se vyhnuli nespočtu omylů a zbytečných sporů. Možná by se nám i mohlo podařit minimalizovat v tomto světě násilí. Bylo by však potřebné, aby se každý nad jeho myšlenkami zamyslel, ostatně o to se Komenský také snažil.

²²² Mk 12,28-31.

²²³ PATOČKA, J. *Lidskost Komenského*, cit. d., s. 487.

Použitá literatura

A Primární literatura

KOMENSKÝ, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I, 1. vydání, Praha, Svoboda 1992, ISBN 80-205-0226-2.

KOMENSKÝ, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II, 1. vydání, Praha, Svoboda 1992, ISBN 80-205-0227-0.

KOMENSKÝ, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III, 1. vydání Praha, Svoboda, 1992, ISBN 80-205-0228-9.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Didaktika velká*. 3. vyd. Brno: Komenium, 1948.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jednoho jest potřebí*. Přeložil Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ. V Praze: Nákladem Jana Laichtera, 1920. Otázky a názory (Jan Laichter), kn. 50.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Informatorium školy mateřské*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Cesta světla dosud vyhledaná a i nadále vyhledávaná to jest promyšlené pátrání jak v bližícím se soumraku světa úspěšně šířit světlo rozumu, moudrost, po všech myslích všech lidí a po všech národech*. Praha: SPN, 1961.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Pravidla života*. Praha: Vydavatelské oddělení YMCA, 1947.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Labyrint světa a ráj srdce*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955.

Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. IV, Praha: SPN, 1966.

ARISTOTELES. *Politika*. 2. vyd. Praha: Rezek, 1998. ISBN 80-86027-10-4.

ARISTOTELES. *Etika Nikomachova*. Přel. Antonín Kříž. Praha: Laichter, 1937.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona, Praha: Biblická společnost, 1990.

SENECA, Lucius Annaeus. *Výbor z listů Lucilioví*, přeložil Bohumil Ryba, 1. vydání. Praha: Svoboda, 1969.

B. Sekundární literatura

PATOČKA, J. *Komeniologické studie*, díl I. 1. vydání. Praha: Oikoymenh, 1997. 4. *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 9. ISBN 80-86005-52-6.

PATOČKA, J. *Komeniologické studie*, díl II. 1. vydání. Praha: Oikoymenh, 1998. *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 10. ISBN 80-86005-03-4.

PATOČKA, J. *Komeniologické studie*, díl III. 1. vydání. Praha: Oikoymenh, Filosofia, 2003. *Sebrané spisy J. Patočky*, sv. 11. ISBN 80-7298-079-3.

TRETERA, I. *Nástin dějin evropského myšlení* (vybrané kapitoly). 5. vydání. Praha: Paseka, 1999. ISBN 80-7185-819-6.

SOUDILOVÁ, Věra. *K systému etických kategorií J. A. Komenského*. In: *Studia Comeniana et historica* č. 33. Praha, 17/1987, str. 40 - 56.

SOUDILOVÁ, Věra. *Komenského Mundus moralis*. In: *Po cestách naléhavosti myšlení*, Praha: vyd. Irena Šnebergová, 1993. s. 50 - 64.

SOUDILOVÁ, V. *Filosofické základy Komenského pedagogiky*. In: SOUDILOVÁ, V., PALOUŠ, R., *Comenius redivivus*.

POPELOVÁ, Jiřina. *Etika: K historické a současné problematice mravní teorie*, 1. vydání. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1962.

SENECA, Lucius Annaeus. *Výbor z listů Lucilioví*, přeložil Bohumil Ryba, 1. vydání. Praha: Svoboda, 1969.

BARCLAY, William. *New Testament words*. Westminster John Knox Press, 1964. ISBN 0-664-24761-X pbk.

SCHIFFEROVÁ, Věra a Vojtěch BALÍK. *Jan Amos Komenský, Spisy o první filosofii: Trinitární pansofická metafyzika Jana Amose Komenského*. Praha: OIKOYMENH, 2017, ISBN 978-80-7298-204-2. (v tisku).

VÁLKA, Josef. *Husitství na Moravě: Náboženská snášlivost; Jan Amos Komenský*. Brno: Matice moravská, 2005. ISBN 80-86488-17-9.

KŘÍŽ, A. – *K některým Aristotelovým pojmům* – slovníček orig. jako dodatek k překladu Aristotelés, přel. Antonín Kříž. *O duši*, 1942.

ŠOLCOVÁ, Kateřina. *Prudentia - Virtus cardinalis. Uvážlivost jako základ Morálního světa J. A. Komenského*. Praha, 2017. (v tisku).

KÁBRT, Jan. *Latinsko-český slovník*. 3., uprav. vyd. Praha: SPN, 1991. Střední slovníky jednostranné (Státní pedagogické nakladatelství).